

ULF TELEMAN

Tidiga nordiska prepositioner

Härkomst och uppkomst

Vid den litterära tidens början, dvs. i Sverige under 1200-talet, var prepositionerna en väl avgränsad ordklass. Av allt att döma gällde detta redan i det samgermanska språket, medan urindoeuropeiskan antagligen inte hade skilt mellan adverb, verbpartiklar ("preverb") och prepositioner. Till det äldsta skiktet av germanska prepositioner hör motsvarigheterna till fornsvenskans *a*, *af*, *at*, *for/firir*, *i*, *mädh*, *und(ir)*, *ur*, *vidh(er)*, *apt/äptir*. Denna undersökning kommer att fokusera på det skikt av nordiska prepositioner som sedan uppstod under förlitterär tid och medeltid, och då framför allt på östnordisk botten. Vi kommer att stanna vid dessa prepositioners ursprungliga lokala betydelse, utan att följa deras semantiska och syntaktiska utveckling sedan de väl etablerats som prepositioner. Inte heller behandlas här de prepositioner som sedan växt fram i de nordiska språken under nyare tid.¹

Den idealtypiska nordiska prepositionen kännetecknades under förlitterär tid av en rad syntaktiska egenskaper:

¹ Tack för stimulerande synpunkter från seminariedeltagare och läsare av en tidigare version av denna artikel, särskilt Lars-Olof Delsing, Lena Ekberg, Piotr Garbacz, Christer Platzack, Henrik Rosenkvist, Bo Ruthström, Halldór Sigurðsson, Bo Wendt.

Teleman, U., Emeritus Professor, Dept. of Scandinavian Languages, Lund University. "Early Scandinavian prepositions. Origin and genesis", *ANF* 123 (2008), pp. 77–141.

Abstract: Prepositions already formed a grammatical category in the Common German language. New Scandinavian prepositions were established during the preliterary and the early literary periods. In this paper it is demonstrated that most of them were grammaticalizations of prepositional phrases or adverbs linked to a noun by an established preposition. The genesis of these new prepositions is investigated semantically and phonetically, and their possible etymological origins are discussed in the light of the general patterns observed.

Keywords: etymology, grammaticalization, language history, prepositions, Proto-Nordic, Medieval Scandinavian.

- Prepositionen styr oblikt kasus i sitt komplement (rektionen).
- Prepositionen står framför sin rektion.
- Prepositionen är kort, består normalt av en stavelse.
- Prepositionen fungerar tillsammans med sin rektion som fritt adverbial (se SAG vol. 3 kap. 20) eller som attribut.

Den idealtypiska prepositionen är polysem. Den ursprungligen lokala prepositionen *af* hade sålunda i Söderwalls fornsvenska lexikon två rumsbetydelser – rörelse från och bortovaro från – och därutöver 22 andra betydelser: ämne, helhet, orsak, agens, det ngt handlar om etc.

Under fornnordisk tid tillkom andra syntaktiska egenskaper än de ovan nämnda: olika slags absolut funktion (dvs. med implicit rektion), strandning, sammansättning med R-pronomen (*þær-, hvar-, hær-*) samt sammansättningar med verb, adjektiv och substantiv. Från början är rektionen en ordinär nominalfras, men efterhand kan prepositionen styra bisatser och också infinitivfraser. Ett tecken på hög grad av prepositionaltitet är att prepositionen tillsammans med sin rektion kan utgöra inte bara ett fritt adverbial utan också ett bundet adverbial ("prepositionsobjekt"). En nyhet blir vidare under medeltidens slutfas att prepositionen kan styra relativa och interrogativa rektioner som satsbaser i bisatser. Möjligheten att placera prepositionen efter sin rektion inskränks ytterligare till ett fåtal specialfall (samtidigt som OV-ordföljden försvinner till förmån för VO-ordföljd). (Om begreppet "idealprepositional" se Lindqvist 1994: 15f.; jfr om syntaktiska prepositionaliseringsprocesser ifrån och till latinet Vincent 1999: 1133. Om fsv. prepositioner med absolut funktion, i sammansättning med R-pronomen och i strandad position se särskilt Delsing 1995; om fsv. verbsammansättningar och partikeladverbial se Ljunggren 1932.)

Redan vid den litterära tidens början i östnordiskan var genitiv ett märkt kasus vid preposition men förekommer ändå vid några av de nytillkomna prepositionerna: *til, mällum, innan, utan*. Under fornsvensk tid försvann i stort sett genitiven som prepositionsstyrt kasus (Delsing 1991). Omärkta kasus vid prepositioner var alltså dativ och akkusativ, och vi kan förvänta att nytillkomna prepositioner i kraft av sin nya kategori-tillhörighet tenderar att välja dessa kasus snarare än genitiven.

Den fornsvenska prepositionens syntaktiska användbarhet kan exemplifieras med den väletablerade prepositionen *af*:

med nominalfras som omedelbart följande rektion:
þri bloþdrupa drupu af fingrenom Bu 56

absolut funktion:

Falder klockæ rummi nider i hovop manni. böti sopen marchum þrim en han far banæ af. ÄVgL KirkiuB 10

med R-pronomen som föregående rektion eller förled i sammansättning:

faldæ maþær vndir mylnohiul. Fær þær banæ af. böte þrim markum. ÄVgL MandrB 15, *han vilde þær af fara* SD 4: 637 (1347)

strandad position:

annat budordh ther køtit haffde pino aff Mos 143

sammansatt med verb, substantiv etc. som efterled:

afgærþir ÄVgl RetlB 11; *aflatha* YVgl KirkiuB 36; *aflæstir* ÄVgl RetlB 12

partikeladverbial vid verb:

han [...] *lät af at äta* Bo 76; *lagdhe aff sin hwita mantol* Bir 3: 280

med relativ/interrogativ rektion:

somlike fludho aff hulkom en änkia kom til kyrkio KL 31

med infinitivfras eller bisats som rektion:

här sigx aff huru siälin oc kroppin thrätto MD 92

Att den idealtypiska prepositionen är en realitet betyder inte att kategoriens gränser utåt är helt skarpa. Som särskilt Lindqvist (1994) har visat är det normalt att idealprepositionerna vid sin sida har ord eller ordförbindelser som har vissa av den idealtypiska prepositionens egenskaper men inte alla. Klassen prepositioner är därmed aldrig helt slutna och stabila. De prepositionsliknande orden eller ordförbindelserna kan förvärva flera av de prepositionstypiska egenskaperna och "bli prepositioner", men de kan också försvinna från spektrum av prepositionsliknande uttryck.

I denna studie vill jag frilägga de krafter och tendenser som under förlitterär tid och medeltid ledde till uppkomsten av en lång rad prepositioner i det nordiska fornspråket, här återgivna i sin nusvenska form:

(i)bland, bakom, (om)kring, (e)mot, (i)genom, bredvid, mellan, till, hos

uppå, utav, uti; tvåledade prepositioner på *-för, -om, -åt, -till*; prepositioner på *-an; (i)från*

Avsikten är att finna dessa prepositioners källa, deras etymologi. Vägen till sådan kunskap är att rekonstruera den process som förbinder källan med den fullfjädrade prepositionen. Metodiskt innebär detta att strikt respektera de regelbundenheter som eljest har konstaterats gälla för fonetisk, semantisk och syntaktisk utveckling, generellt i naturliga språk och specifikt i det aktuella språket under den aktuella tiden. Man skulle också kunna se undersökningen som en studie av hur produktivt bildade förbindelser lexikaliseras (se särskilt Svanlund 2002).

Eftersom prepositioner kan sägas vara mer eller mindre grammatiska morfem kommer en studie av deras etymologi att kunna bygga på erfarenheter från grammatikaliseringsforskningen: utvecklingen från den hypotetiska källan till den nya prepositionen är ju en sorts grammatikalisering. Den föreliggande undersökningen fokuserar emellertid bara på uppkomsten av prepositionen, inte på dess vidare semantiska och syntaktiska utveckling. Huvudsyftet är att se hur prepositioner uppstår i sin grundläggande spatiala betydelse, inte hur denna betydelse sedan successivt ger upphov till den omfattande polysemi som är typisk för prepositioner, en process som ofta varit tidigare grammatikaliseringsforskarens huvudfokus.

Det är särskilt forskare med utgångspunkt i den kognitiva lingvistik som tidigare intresserat sig för prepositioner. En huvudtanke har varit att spatiala scheman ligger till grund för prepositioners betydelseutveckling. Termerna "trajektor" (den placerade eller flyttade referenten) och "landmärke" (den referent till vilken trajektorn spatialt relateras via prepositionen) är goda hjälpmedel hämtade från den kognitiva lingvistik som kommer till användning också i denna undersökning. Tidigare studier av prepositioner inom denna riktning är t.ex. Heine et al. 1991 särskilt kap. 5, Ekberg 1993, Schwenter & Traugott 1995, Cuyckens 1999, Zwarts 2005). Andra inspirerande studier av prepositionalisering är O'Dowd 1998 om engelska prepositioner utifrån ett diskursfunktionellt perspektiv. Vincent (1999) har analyserat framväxten av prepositioner i latin och romanska språk inom ramen av lexical functional grammar som t.ex. gör det möjligt att i den s.k. f-strukturen generalisera parallelliteten mellan fritt kasus och preposition.

De nordiska prepositionernas etymologi har väsentligen behandlats i de etymologiska ordböckerna (Hellquist, Katlev, Falk & Torp, Bjorvand & Lindeman m.fl). En mera synkroniskt anlagd studie är Lindqvist 1994 som utvecklade intressanta skalor för beskrivning av prepositionalitet, skalor som anger avståndet från ett prepositionsliknande uttryck till "idealprepositionalet". Lindqvist behandlar tyska men också svenska prepositioner. Diakroniska studier av svenska prepositioner är Ekberg

2002 och Åström 2007. Flera historiska studier har gällt ordklasser som är besläktade med prepositionerna, nämligen subjunktioner och konjunktioner, t.ex. Bjerre 1935–38 (temporala), Braunmüller 1978, Haskå 1988 (kausala) och särskilt Rosenkvist 2004 (konditionala).

De prepositioner vilkas härkomst och uppkomst här skall behandlas kan sägas ha tillkommit i enlighet med följande mönster:

(x) y (z) > Preposition /_ Nominalfras

Uttrycket till vänster om pilen kallas här för prepositionens ”källförbindelse”. ”y” står för en tyngre lexikalisk kategori, exempelvis ett substantiv eller ett adverb. Källförbindelsen som ursprungligen är produktiv bildad genomgår en lexikaliseringsfas, dvs. den (a) fixeras, (b) förenklas semantiskt, (c) reanalyseras syntaktiskt samt (d) integreras fonetiskt.

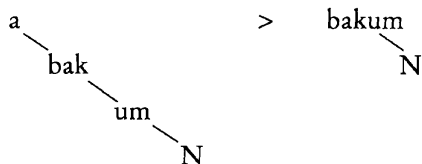
Fixeringen (a) innebär att förbindelsen är åtkomlig som en helhet i språkbrukarnas lexikon, dvs. uttrycket byggs inte upp av talaren med generella regler som kombinerar lexikala morfem med varandra. (Däremot behöver inte fixeringen hindra att de ingående morfemen känns igen av språkbrukarna och att ett sammanhang ännu är tydligt mellan bitarnas självständiga betydelser och betydelsen hos förbindelsen i dess helhet.)

Den semantiska förenklingen (b) har kallats ”bleaching”. Den innefattar semantisk generalisering och därmed ökad frekvens. Låt oss anta att prepositionen *hos* återgår på substantivet *hus*. Prepositionen skulle då från början ha angett befintlighet i en persons hem. Sedan tunnades emellertid betydelsen ut och prepositionen kunde användas också om befintlighet i förhållande till en sak eller om egenskaper knutna till någon eller något. Denna blekningsfas är typisk, men följs vanligen av en semantisk differentiering så att prepositionen efterhand blir polysem, dvs. delbetydelser avtecknar sig i det breda semantiska spektrum som betydelseförenklingen inneburit. Denna utveckling sker via metafor och metonymi, och ofta via ”context-induced reinterpretation” (processen som också har andra namn innebär att pragmatiska implikaturer konventionaliseras som semantiska egenskaper hos prepositionen). Om semantisk uttunning och den följande utvecklingen av polysemi se t.ex. Sweetser 1988, Heine et al. 1991, Hopper & Traugott 1993.

Den syntaktiska reanalysen (c) avser både förbindelsens interna struktur och dess externa distribution. Internt tappar talaren känslan för förbindelsens egen syntaktiska struktur, dvs. uttrycket upplevs inte som en syntaktisk konstruktion utan som ett (ofta flerstavigt) morfem. Externt sker en rekategorisering, dvs. uttrycket uppfattas och används som en

preposition och får de egenskaper som är typiska för en sådan. Rekategori-
riseringen är kanske mest påtaglig i de fall då ett ord av en annan ordklass
prepositionaliseras, som när prepositionen uppkommit ur enskilda sub-
stantiv (*riktning Norrköping*), adjektiv (*enligt dig, runt bordet*), particip
(*oavsett tidpunkt, motsvarande en daler*), subjunktion (*tills påsk*).

Ett exempel återgivet med dependensdiagram:

När reanalysen medfört omkategorisering till preposition träder analogier in och påverkar den nya prepositionen i fråga om både betydelse och syntaktisk användbarhet, med andra äldre prepositioner som modell. Vi kan ofta avläsa en ny prepositions ålder efter dess grad av polysemi och efter hur allsidig dess syntaktiska användbarhet är.

Utvecklingarna (a), (b) och (c) innebär en mental univerbering: förbindelsen kommer att användas och uppfattas som ett enda ord. Med funktion som preposition kommer uttrycket att ingå i ett paradigm med färre medlemmar än som var fallet när källförbindelsen var en produktiv bildning. Univerberingen i kombination med den starkt ökade frekvensen och den svagtonighet som följer av prepositionsrollen leder i de allra flesta fall till en reduktion av uttrycket, en nernötning (d), framför allt så att svagtoniga stavelser slopas. Vi kan tala om en fonetisk univerbering. Hopper & Traugott har karakteriserat reduktionsprocessen som en "fusion". Ibland kan man se hur ordgruppen övergår till sammansättning och därifrån till avledning och slutligen framstår som ett enkelt morfem. Det som sker är att redundansen reduceras till en ekonomiskt rimlig nivå. Univerberingen kan också bli synlig i prepositionens tonaccent, som t.ex. i normaluttalet av *bakom* (med accent 2). (Om syntaktisk reanalys och fonetisk kohesion se också Newmeyer 1998: 241.) Den nya prepositionens stavelsestruktur påverkas säkert också analogiskt av äldre prepositioner. Sålunda verkar upptakten *i/e* som i en del fall återgår på prepositionen *i* ha övertagits av nya prepositioner som inte haft prepositionen *i* i den egna källförbindelsen.

De ursprungliga bildningarna avlöses inte i ett slag av sina prepositionaliserade varianter. Heine et al. understryker att prepositionaliseringen är en utveckling mot en ordklass med oklara gränser. Förloppet kan ofta beskrivas som en kedja av stadier längs en skala (1991: 221ff.; se också

Lindqvist 1994). Som man kan vänta lever gammalt och nytt vidare vid varandras sida kanske under flera sekel. Hopper & Traugott (1993: 124f.) kallar detta fenomen för "layering". Av sådana konkurrerande varianter blir ofta en den mest frekventa och lexikaliseras mest framgångsrikt, medan de andra slås ut. Det sker alltså en spontan standardisering. (Om en sådan process se Haskå 1988.)

Mycket tyder på att de prepositioner som utvecklas under förlitterär tid och medeltid i de nordiska språken härrör från syntaktiskt bildade flerordsförbindelser, vanligen med ett substantiv eller ett adverb, som tyngsta lexikala element. De viktigaste utgångsstrukturerna i dessa förbindelser är följande:

- (1) Substantivbaserad förbindelse: Prep N Prep > Prep /_ N
- (2) Adverbbaserad förbindelse: Advb Prep > Prep /_ N

Från modern tid finns det gott om förbindelser (flerordsprepositioner, SAG vol 2: 718f.) med liknande struktur:

- i brist på N, på grund av N
- längs med N, in emot N

I normalfallet är substantivet i (1) ett relationellt substantiv (t.ex. ett verbabstraktum) eller ett substantiv som betecknar en plats. Adverbet i (2) är vanligen ett perspektivt rumsadverb av typen *in(ne)*, *ut(e)*, *upp(e)*, *ner(e)*, dvs. adverb som anger riktning eller befintlighet utifrån ett visst perspektiv, t.ex. talarens (SAG vol. 1: 672ff.). Nedan ska vi utgå från dessa huvudtyper av förbindelser som hypotetiska källor för de framväxande prepositionerna under den aktuella tiden. Endast när dessa hypoteser slår slint ska vi gå vidare och leta efter andra möjliga utgångskonstruktioner.

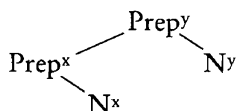
1 Substantivbaserade källförbindelser

Detta första huvudavsnitt rör tillkomsten av de prepositioner som utgår från förbindelser med ett substantiv som lexikaliskt tyngsta led, dvs. ordgrupper som i första hand:

Prep^x N^x Prep^y /_ N^y

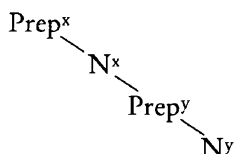
Källförbindelsens substantiv är oftast relationellt, t.ex. ett verbalsubstantiv, som *bland* 'blandning' eller *mot* 'möte', eller substantiv som beteck-

nar en oförytterlig del av något, som *bak* 'rygg', *sida* 'sida'. Semantiskt-syntaktiskt är sådana förbindelser av två slag. I vissa fall utgör [Prep^y N^y] en enhet som specificerar Prep^x och som liksom preciserar den senare alltför vga prepositionen. Den inbördes strukturen kan återges med ett dependensdiagram på följande sätt:

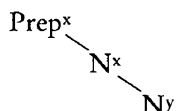
Ett exempel är *i kring um N* 'i ring om N' där den mångtydiga prepositionen *um* 'om(kring)' (= Prep^y) (m.fl. delbetydelser) specificeras med en prepositionsfras som anger formeringen 'i ring' (= Prep^x N^x).

I andra fall – och kanske oftare – har källförbindelsen en annan syntaktisk-semantisk struktur. Här är N^x vanligen ett relationellt substantiv som tar [Prep^y N^y] som komplement, dvs. med dependensstrukturen:

Ett exempel är *a bak um N* 'vid ryggen av N' där *um N* är komplement till *bak* 'rygg'. I modern svenska föreligger ett stort antal flerordsprepositioner med detta ursprung, t.ex *i händelse av krig*, *i brist på pengar*. Ofta är emellertid distinktionen mellan typerna flytande. Så kan t.ex. just *i kring um bordhit* också uppfattas så att *um bordhit* är komplement till *kring* (jfr nusv. *ringen om granen*).

Källförbindelsens substantiv kan emellertid också fogas direkt till uttrycket för platsbeteckningen utan tillhjälp av mellanliggande preposition. I stället anges då relationen mellan N^x och N^y genom att N^y står i ett visst oblikt kasus:

Exempel på sådana substantivbaserade källförbindelser är *ibland* + genitiv och *i/a mot(e)* + dativ:

ibland thera
i/a mot(e) hänni

Genitiven i det första exemplet är här objektiv genitiv till *bland* 'blandning'. Komplementen vid *mot* 'möte' står i dativ liksom objektet vid det underliggande verbet *möta*.

I samband med att ordinära genitivattribut under loppet av fornsvensk tid får sin normala placering framför huvudordet uppstår en konflikt med rektionens normala placering efter sin preposition. I vissa fall överlever genitiven på attributplats som *för ngns skull*, *å ngns vägnar* men i regel får ledet den normala rektionsplatsen efter prepositionen och genitiven överges: *ibland them*, *mällan them*, *til them*. En vanlig lösning efter fornsvensk tid blev att välja preposition i stället för genitiv i sådana fall: *i ngts ställe* > *i stället för ngt*. Den preposition som framför allt kom att användas i nya prepositionsförbindelser (ofta kalkerade på utländska förebilder) blev *av*: *med hjälp av*, *på grund av*, *under loppet av*, *i början av*, *i händelse av*, *i ljuset av*, *i form av*, *i anledning av*, *i avsaknad av*, *i egenskap av* etc. (se t.ex. SAG vol. 2: 718f. och Lindqvist 1994: 49). (Om utvecklingen i bruket av genitiv i fornsvenskan se Delsing 1991.)

Teoretiskt skulle ett fritt adverbialt kasus kunna ha förelegat också hos N^x i stället för Prep^x. Liksom i indoeuropeisk tid bör ett substantiv i ett fritt adverbialt kasus kunna ha lexikaliserats som adverb (jfr t.ex. i *dag-s*, *någonstād-es*, *ingalund-a*, *hem-ma*, *stund-om*, *lag-om* etc.). Med ett N^x av denna typ skulle källförbindelsen vara helt isomorf med de adverbbaseerade förbindelser vi nedan ska undersöka i avsnitt 2.²

² En rad äldre semiprepositionaliserade förbindelser utgick från substantivet *vāgh* 'sida'. I nedanstående exempel kan en inledande preposition ha eliminerats, men det är också möjligt att *vāgh(in)* här faktiskt representerar en fri adverbial akkusativ (för 'våg'):

annan vāgh vidh then sio AI 4724

Och med eliminerad preposition efter *vāgh*:

annan vāgh sundet Di 499

annan vāghin siön Bir 4: 85

Exempel med *sidha* finns både med och utan inledande preposition, med och utan efterföljande preposition:

a annan sidhan thz bārghet Pa 29

sin syde om husit STb 4: 25

Utöver kroppsdelsbeteckningen *bak* 'rygg' används också *hand* i ordförbindelser som prepositionaliserats med den lokala betydelsen 'mot' men som sedan försvunnit ur språket:

gik a hendir twa hedhna stadha MP 2: 58

segilde a hender danmark Erik: 3048

ridhu hender tiwidh Erik 1: 2464

komen medh al sin macht hender lödissö BSH 3: 81 (1455)

Se också nedan diskussionen om *hos*, *til* ur källförbindelser vilkas inledande preposition är helt hypotetisk, utan kvarlämnade spår i skriven text.

De prepositioner som här i första hand kommer att analyseras som prepositionaliseringar av substantivbaserade förbindelser är följande:

- i bland mädh N, (i) bland N^{GEN}
- (a) bak um N
- (i) kring um N
- (i/a) mot(e) N^{DAT}

Källförbindelserna har sannolikt fixerats redan i äldre fornsvensk tid. Det normala är att substantivet används utan bestämdhetsuffix och utan attribut. Ibland har förbindelsens substantiv kommit att morfologiskt differentieras från motsvarande självständiga substantiv. Källförbindelsernas *bland*, *mot*, *kring* motsvaras av de självständiga substantiven *blandning*, *möte*, *ring*. Betydelsen har tidigt generaliserats. Så t.ex. använder redan lagspråket *a mote* i betydelsen 'i förhållande till'. Man kan notera tidiga fonetiska reduktioner i källförbindelserna, t.ex. optionellt slopande av dativ-*e* och optionellt bortfall särskilt av inledande preposition (Prep^x). Efterhand skedde också standardisering: varianten *a mote* överlevde t.ex. inte medeltiden utan fick ge vika för konkurrenten *i mote/emot*. Komplement i genitiv vid *bland* placerades regelmässigt efter substantivet (N^{*}) på rektionens omärkta plats, och genitiven ersattes så småningom av dativ eller ackusativ.

Mot bakgrunden av de relativt säkra ovannämnda etymologierna ska vidare några andra mera problematiska fall tas upp till granskning:

- (i) genom
- bredh(e)vidh
- jämte
- mällom/mällan

Slutligen behandlas ett par särskilt svårbedömda enstaviga prepositioner som traditionellt – om än på rätt osäkra grunder – brukar härledas från substantivförbindelser:

- til
- hos³

Analysen särskilt av *bredhvidh*, *jämte* och *til* rymmer betydande osäkerhet, och där diskuteras också andra möjliga källförbindelser än de substantivbaserade.

³ Jag bortser här från vissa andra typer av tidiga prepositioner som härrör från substantivbaserade förbindelser. Hit hör t.ex. *for* N^{GEN} *sakir/sakar*, *i* N^{GEN} *stadh*, *for* N^{GEN} *skuld*, *a* N^{GEN} *vägghna(r)* som ännu är relativt genomskinliga. Se också not 2 ovan om ordförbindelser med substantiv som anger 'sida' såsom *væg*, *sidha* och *hand*.

1.1 *Bland, omkring, mot, bakom*

1.1.1 *Bland*

Den nusvenska prepositionen (*i*)*bland* har direkta motsvarigheter i de övriga moderna fastlandsskandinaviska språken. Det är troligt att prepositionen etablerades där redan under medeltiden. Den är däremot inte belagd som enmorfemig preposition i fvn., där samma betydelse i stället uttrycks med produktivt byggda förbindelser som *i bland við/med*. I fastlandsskandinaviskan har tidigt olika mer eller mindre lexikaliserade varianter av liknande förbindelser uppkommit. Följande varianter är upptecknade från fornsvenskan (data från Söderwalls ordbok):

i bland N^{GEN}
 i N^{GEN} bland
 i bland N^{DAT/ACK}
 i bland mäß N^{DAT}
 mäß N^{DAT} i bland
 innan bland N^{GEN}
 innan bland N^{DAT/ACK}

Konstruktionerna med preposition eller genitiv skulle kunna vara produktivt bildade. Också de många varianterna tyder på att en fullfjädrad preposition med betydelsen 'bland' ännu inte har utvecklats.

Ändå är tecknen på prepositionalisering tydliga. För det första är ordet *bland* bara svagt belagt (med betydelser som 'sällskap', 'honungsblandning', 'samlag') som självständigt substantiv i fornsvenska texter. I följande exempel är redan betydelsen mera allmän:

skiptas i bland fatikt folk Bir 4: 30
 war j bland moghanom een pilter Sjt 322

Exemplen med genitiviskt komplement vittnar om att huvudordet i den produktivt bildade förbindelsen var ett substantiv, men efter fullbordad prepositionalisering blir ackusativ eller dativ – i analogi med de flesta andra prepositioner – vanlig i rektionen efter (*i*)*bland* som i ovanstående exempel. Varianterna med *mädh* som Prep^y försvinner efterhand liksom *innan* som Prep^x. En spontanstandardisering är alltså på gång: varianten (*i*) *bland N* håller på att ta över.

Snart finns också belägg på utvidgad prepositionell användning, i konstruktion med relativt komplement och i konstruktion med R-pronomen:

Folkit gig til kyrkio j bland hwilka han saa ena människio swarta oc mykyt vrena Sjt 111

tha församnade mildredus alle lerte men ... oc sporde om nogher
war ther ibland som trona wille föra till thetta land RK 1 s. 276
(yngre red.)

Fonetiskt indikeras prepositionaliseringen av att *i* efterhand optionellt
slopas:

rät som een falke bland fughla är Ivan 71

I nyare tid blir varianterna med och utan upptakts-*i* i stort sett jämställda
som prepositioner. Ibland möter stavningar med *e-* men *i-* segrar som
standardform (till skillnad från *i emellan* och *emot*).

1.1.2 *Omkring*

De moderna fastlandsskandinaviska språken har alla en preposition som
motsvarar nusv. (*om*)*kring* och som är produkter av en medeltida prepo-
sitionaliseringsprocess.

I fornvästnordiskan (data från Fritzners ordbok) fanns ännu förbin-
delsen i dess oreducerade form (som också fortfarande används i modern
isländska):

í kring um hallina Flat. II, 137

I fvn. användes ännu *kringr* 'ring' som självständigt substantiv vid sidan
av den vanligare varianten *bringr* som också förekommer i likartade kon-
struktioner:

í hring hjá konungi
í hring of heiminn
í hring um skipit

Enstaka exempel tyder på reduktion av *i kring um*:

þar kring um (i absolut funktion) DN. XI, 137 (*kringum* används
också i modern isländska)

I fornsvenskan är inte substantivet *kringer* belagt som självständigt ord
(utan bara *ringer*), och det verkar alltså som om varianterna har gått
skilda vägar, så att *kring* har reserverats för de mer eller mindre lexicali-
serade förbindelserna med innebörden 'omkring'. Följande reducerade
förbindelser är belagda (data från Schlyter och Söderwall):

kring um NACK, NACK kring um
um kring NACK, NACK um kring
kring NACK

Däremot möter formen *ikring* först under 1600-talet och framåt liksom *åkring* som snart försvann ur de skrivna källorna (SAOB). På dansk botten (Kalkar, ODS) förefaller nästan bara *omkring* ha använts, även om både *kring* och *kringom* är belagda i enstaka fall.

Reduktionerna liksom också valet av substantivvarianten *kring* visar att prepositionaliseringen hunnit långt under fornsvensk tid. Också syntaktiskt används nu prepositionen inte bara med efterföljande rektion:

þær sum þrír grannæ æghu iorþ kring vm ÄVgL J 13
 þær sum adrir grannar agho iorþ kringh vm han YVgl J 29
 een rødher thradher ware ther om kring draghin Sjt 343
 Lloten gik vm kring Sjt 269
 Oc han skal kringom gärdhas mz iärngaddrom Bir 4: 84
 the himbla som om kringh ganga alla himblana Mose 373
 j dagh vmkringh skars then menlösaste Bir 1: 378

Sammanfattande kan vi konkludera att prepositionens nordiska källförbindelse kan ha sammanfallit med den konstruktion som föreligger i äldre och yngre isländska:

i kring um NACK

Prepositionsfrasen *i kring* har sannolikt tillgripits för att specificera den relativt mångtydiga prepositionen *um* (se också nedan 2.2.2) i dess betydelse 'omkring'. Komplementets kasus är ackusativ som väntat vid *um*. De möjliga reduktionsvarianterna är alla belagda:

i kring um
 - kring um
 i kring -
 - kring -

Däremot faller konstellationen *um kring/omkring* på ett intressant sätt ur denna ram. Detta är desto mera förbryllande som just denna variant antagligen var den frekventaste i fornsvenskan och att det också var den som kom att segra som standardform. En variant som *kringom* borde ha kunnat hävda sig parallellt med exempelvis *bakom*, *genom*, *mällom* och på samma sätt *ikring* parallellt med *ibland*, *emot*, kan man tycka.

Möjligen har *um kring* från början varit en produktivt bildad prepositionsfras, där det starkt mångtydiga *um* angett 'väg', dvs. *um kring*

skulle då ha betytt ungefär 'längs en ring'. Se nedan om *um* 1.2.2 och 2.2.2. Källförbindelsen skulle då ha kunnat vara *um kring um N*.⁴

1.1.3 *Mot*

Nusvenskans preposition *mot* har vid sin sida en variant med upptakt *emot*. De andra fastlandsskandinaviska språken har samma preposition med motsvarande variant: da. (*i*)*mod*, no. (*i*)*mot*. Ibland kan varianterna användas fritt, i andra fall duger bara den ena. I svenskan används t.ex. upptaktsvarianten när prepositionen föregås av sammansättningsled: *tvärtemot*, *mittemot*, *snettetmot*, *däremot* etc. eller när den står efter det negerande *o-* som i *oemotståndlig* (jfr *motstånd*). Restriktionerna på bruket av varianter varierar från språk till språk men på det hela taget är överensstämmelsen rätt stor.

Prepositionen (*e*)*mot* utvecklades under fornsvenskan ur produktivt bildade förbindelser:

i mot(e) N^{DAT}, N^{DAT} i mot(e)
a mot(e) N^{DAT}, N^{DAT} a mot(e)

Något enstaka exempel finns på prepositionsfras i stället för N^{DAT}.

i mot widh manga köpmanna wagna LB 91

Fornvästnordiskan har en liknande uppsättning av förbindelser som fornsvenskan:

í mótt(i), á mótt(i), at mótt(i), til móts við

Dock finns bara enstaka belägg på enbart *mót* (utan upptakt) som preposition. De nämnda förbindelserna har heller inte prepositionaliserats i nysländskan så som skedde i de fastlandsskandinaviska dialekterna.

Sambandet med *mot* 'möte' är i fornsvenskan till en början någorlunda klart. Snart reserveras emellertid *mot* för funktionen som preposition, medan *mot* som självständigt substantiv viker för varianten *möte*.

⁴ En annan förklaring vore att se uttrycket som en parallell till det enstaka fsv. belägget *umfram* 'framom' (Vidh. 15: 5), en variant till *fram um* som har den förväntade strukturen Advb + Prep. Om vi kan förutsätta att *kring* redan adverbiserats (jfr nedan om *bak*) skulle *um kring* vara en möjlig analogisk bildning:

fram um	–	um fram
kring um	–	X

X > um kring

Prepositionen utvecklar samtidigt en omfattande polysemi. Söderwalls redovisning anger generaliseringar eller specialiseringar åt olika håll:

- (a) till mötes
- (b) bortemot
- (c) i utbyte mot
- (d) gentemot
- (e) i strid mot (abstr.)
- (f) i motsats till

Också syntaktiskt finner vi en betydande bredd:

- ther kan engen man sta a mot NoV 112
- Här i moth skal man redha thenna ädla asterdye LB 299
- wy wredgas älla atir gälla ordh ther a mot Bir 1: 276
- Thwärt a mot äggiadhe diäfwlslikin ande konungenom Bir 4: 394
- hulko hwassasto iärn är a mote sat Bir 4: 427
- thry godh thing mot hulko onde haua thry ond thing Bir 3: 92

Prepositionen *mot* styrde liksom verbet *möta* dativ i sitt komplement, Eftersom objektet vid verbet stod i dativ och inte i ackusativ, kunde det vid verbalsubstantivet *mot* inte motsvaras av objektiv genitiv utan rektionen måste stå i dativ. Prepositionaliseringen medförde en standardisering av ordföljden så att rektionen efterhand uteslutande placerades efter prepositionen. En standardisering skedde också i och med att prepositionen *a* – som tycks ha varit vanligast i fornsvenskan – utträngdes av *i*.

Fonetiskt/morfologiskt reducerades förbindelsen under medeltiden. Substantivets dativändelse eliminerades. Upptakten *i-* försvagades optionellt i svagton. Stavningen med <e> är belagd redan i sen fsv. Upptakten kunde också optionellt slopas helt och hållet.

- [...] badh iag them seg emott them welwilliga thee RK 3: 152
- [...] ganger han gladhlika mot sinom systerson MB 1: 220

Upptakten *i* blev standard i danska och norska men är nu bara talspråklig i Sverige, där *e*-varianten i stället segrade (som i *emellan*). Möjligen har valet av *e*-inspirerats av *e-* i *emedan*, *enär*, *evad* (där *e-* dock har en annan etymologi). Utgången är oväntad eftersom flera äldre prepositioner och adverb har upptakten *i-* (*ibland*, *ikring*, *ifrån*, *igenom*, *igen*, *i jäns*). (Den har t.o.m. generaliserats till prepositioner som *ipå* (i st.f. *opå*) i äldre danska (ODS) och *idi* (för *udi*) och *idå* (för *udaf*) i bornholmsk dialekt (Espersen).)

Etymologin för (*e*)*mot* är sålunda tämligen genomskinlig. Redan Schlyter förklarar i sin ordbok prepositionen *mot* med att den var ett substantiv som tappat en föregående preposition ("abiecta præp. a vel i").

1.1.4 *Bakom*

Prepositionen och adverbet *bakom* i modern svenska har vid sin sida *bak*, ålderdomligt eller dialektalt som preposition (*bak skogens träd*) men standardspråkligt som adverb (*där bak, bak i bilen*). I danskan och norskan är *bag* resp. *bak* standard både som preposition och adverb. Som preposition används dock också *bag ved* resp. *bakved*.

I fornsvenskan uppträder reguljärt bildade ordgrupper som skulle kunna vara källförbindelser för prepositionen *bak(om)*.

at bak N^{DAT}

a N^{GEN} bak

a bak N^{DAT}

Men i dessa belägg har ännu inte substantivet den generaliserade innebörden 'baksida' utan avser en människas eller en hästs rygg. Med betydelsen 'bakom' finner vi i fornsvenskan följande ordförbindelser:

bak um N^{ACK} Bir 4: 083, MB 2: 20 (i absolut funktion SdmL M 7: pr)

bak til N^{ACK} Sjt 376

bakfore N^{ACK} SJ 345 (1468)

bak widh N^{ACK} Sjt 364

bak N^{DAT} Bil 229, SJ 269 (1459)

bak N^{ACK} Bir. 2: 62 m.fl.

I fornvästnordiskan förekommer liknande användningar (Fritzner):

á bak húsum 'bakom husen', á bak íólum 'efter jul'

at baki e-u 'bakom ngt'

sér af baki 'bakom sig'

Mer eller mindre lexikaliserade ordförbindelser med betydelsen 'bakom' fanns alltså i fornsvenskan. Prepositionaliseringen fortsatte under den nyare tiden. Någorlunda fylligt belagt på svensk botten är *bak om* med dagens betydelse först i SAOB, med Gustav Vasas bibel 1541. Samman skrivningen blev allmän på 1700-talet men förekom också tidigare. Varianten *bak* kan som nämnts i viss mån ännu brukas som synonym till *bakom*.

Redan Rydquist (V: 159) antog att *-um* i *bakum* var identiskt med

prepositionen *um*, bl.a. eftersom stavelsen ibland skrevs för sig och inte tillsammans med substantivet vilket alltid sker när det är fråga om ursprungliga dativ plural-former (som *stundom*).⁵

Prepositionen *um* kan antas ha haft grundbetydelsen 'om(kring)'. I fornsvenskan kan den emellertid också betyda 'hän över', 'förbi' vilket kan tyda på att den äldre, försvunna prepositionen *of* (jfr *över*, *ovan*) uppgått i *um* (jfr också nedan 2.2.2):

drogho han vm gatu Bu 133
 thz skal höras vm [lat. per] allan cristindomin Bir 2: 155
 lopp hwar om annan fulth fasth RK 3: 174

Prepositionen *um* är alltså starkt polysem och det är naturligt att en avsedd betydelse 'på baksidan av' tydliggörs med en prepositionsfras som *a bak*.

Låt oss därför alltså utgå från modell (1) som källförbindelse:

a/at bak um NACK

Betydelsen är ungefär 'på ryggen (= baksidan) i förhållande till något'. Metaforen från 'rygg' till 'baksida' är välkänd från många språk.

Den inledande prepositionen har slopats (som i *bland*, *kring* etc.). Vi kan därför inte säkert veta vilken preposition som här förelegat, men exemplen från fvn. tyder kanske på att det rör sig om *a*.⁶

Om ändelsen *-um* härrör från prepositionen *um* får vi en naturlig förklaring till komplementets ackusativ. Å andra sidan vore också en possessiv dativ ('oförytterligt ägande') möjlig vid ord för kroppsdel eller sida som *bak*. Jfr det isländska exemplet *á bak húsum* 'bakom husen'. De moderna formerna *bak/bag* kan antingen ha tappat prepositionen *um* eller återgå på ett substantiv som följts av possessiv dativ.⁷

⁵ Schlyter i sin ordbok till SdmL menar däremot att *bakum* är dativ pluralis. Att substantivet för 'rygg' här skulle stå i pluralis förvånar kanske, även om det finns språk som har plural av ord för kroppsdelar vilka i andra språk är singulara, t.ex. gr. *sterna* 'bröst på en man' (som Jerker Blomqvist påpekat för mig). Jfr också sv. *tillbaka*.

⁶ I jylländsk dialekt förekommer *ibag/ebag/æbag* men man kan inte utifrån dessa former dra någon slutsats om den ursprungliga prepositionen, eftersom *i-* i jylländskan fogats analogiskt till andra prepositioner som *ipå* (för *opå*).

⁷ Adverbet *bak* kan ha uppstått genom en adverbisering av prepositionen *bak*, använd i absolut funktion:

bak^{PREP} ØN > bak^{ADVB}

Exempel: *thz diur som öghon hawir fore oc bak* Bir 2: 43

1.2 *Bredvid, genom, mellan*

1.2.1 *Bredvid*

Prepositionen och adverbet *bredvid* är fast etablerat i modern svenska men saknas i danska. Det är belagt också i fornsvenskan. Dentalen i första ledet stavas under 1400-talet på olika sätt: <dh>, <d>, <t> och i äldre nyare tid finns stavningarna <dd>, <d>. Det är därför osäkert om ordet från början uttalades med spirant eller klusil. Dessutom uppträdde i fornsvenskan en optionell bindevokal mellan leden, stavad <a> eller <e>. I äldre nyare tid mötte stavningar med <o> eller <e>. Som väntat var särskrivning vanlig men också sammanskrivning förekom under medeltiden. Sammanskrivning slog slutgiltigt igenom under 1700-talet. En konkurrerande förbindelse i yngre fsv. och äldre nysv. var *bred(e)medh*:

Haffuer jak bidit her häluik scoltenoic ath han sit incigle bredhe medh min hängie nidhen for thetta breff SD NS 2 (1414)

Hvite miölken sööt/Brede medh grööt (1685; SAOB)

Andra parallella uttryck, belagda under nyare tid men nu utdöda, är *bredehos*, *bredjemte*. Dessutom användes också ensamt *brede*, *brede*, någon gång som preposition och adverb.

... han sätter them wäl brede, ja öfwer sigh (1667; SAOB)

Ther brede war en liten stad (1709; SAOB)

Ordets etymologi är osäker. Låt oss ändå anta att prepositionen återgår på en ordinär substantivbaserad källförbindelse:

a/i bredh(e) vidh N^{ACK}

Förbindelsen kan ha betytt ungefär 'i bredd med'. Den vaga rumsprepositionen *vidh* specificeras här med avseende på orientering ungefär som fallet var med *um* ovan. Prepositionaliseringen har inneburit en fonetisk reduktion genom att den inledande prepositionen har slopats. Betydelseordet och prepositionen *vidh* har univerberats. Betoningen har blivit antingen jambisk eller trokeisk med accent 2. I talspråk har en än mer integrerad form uppstått /bre: ve/. I äldre nysvenska tycks också en variant ha slopat prepositionen (Prep^y) så att endast det betonade lexemet blivit kvar: *brede*.

Problemet med den föreslagna etymologin är knuten till det substantiv som antas vara förbindelsens huvudord. Substantivet *bredeh* (med final spirant) är belagt endast en gång i fsv.:

a breþ wiþ þæn sum förræ byghdi (HälsL Viþ 15)

Ett svagt stöd för antagandet av *breþ* fås också av formen *breimed* i norsk dialekt (Norsk ordbok 890). Om det är en substantivisk *a*-stam, så får vi också en förklaring till ”bindevokalen” som var vanlig ända fram till standardiseringen av det sammanskrivna *bredvid* under 1700-talet: den kunde helt enkelt vara dativändelsen *-e*. Stavningarna med <a> och <o> är i så fall hyperkorrekta återgivningar av suffixet. De sparsamma fallen med <dd> skulle också kunna vara hyperkorrekta i analogi med det vanliga feminina substantivet. fsv. *bred(d)*, fvn. *breidd*. I norska dialekter finns också prepositionsformer med förledet *breidd* ’bredd’: *breiddved*, *breiddmed* (Norsk ordbok 887).

Svårigheten med det hypotetiska substantivet gör att vi ändå måste beakta även andra möjligheter. I så fall går tanken till adjektivet *bredher*, som då kunde ha substantiverats starkböjt i dativ neutrum sg. (-o) eller kanske svagböjt (-a). Fortfarande utgår vi ifrån att förbindelsen inletts av en hypotetisk, sedermera slopad preposition:

i bredho/bredha vidh N

Vi bör emellertid hålla i minnet att någon sådan inledande preposition (Prep^x) inte är belagd. Rimligare är det därför kanske att anta ett adverbialt fungerande adjektiv i neutrum eller adjektiv med adverbbildande suffix (-a, som annars kan antagas i ord som fsv. (och fvn.) *ill-a*, *lik-a*, *vidh-a* eller -o som i fsv. *fyrsto*):

bredho/bredha vidh N

En parallell är i så fall det äldre danska *jævne ved/med* ’jämte’. Också det ensamma *jævne* kan fungera som preposition.⁸

Den svenska prepositionen *jämte* är belagd i fornsvenskan (där också stavad *iampto*) där den styr dativ. Rimligtvis är prepositionen baserad på adjektivet *jämn* (liksom *jævne* utgår från *jævn*). Den har förklarats som en adverbialt fungerande neutrumform med extra tillägg av *-e* i analogi med adverb (SAOB) eller prepositioner (Hellquist) på *-e* (som *inne*, *ute* etc. resp. *fore*, *mote*).⁹

En annan möjlig förklaring till sv. *-e* är emellertid att den är en försvagad rest av en preposition, t.ex. *a* eller *til* /*te*/. (Jfr *runt om*.)

iämn-t a/til > iämte /_ N

⁸ Jfr också ty. *neben* som återgår på en förbindelse bestående av preposition + substantiverat adjektiv *in ebene* ’på nivå med’ e.d.

⁹ En liknande bildning är kanske den pronominala neutrumformen *enkte* (vid sidan av det väntade *etke* > *ekke*). Här har också tydligtvis ett neutrumsuffix hamnat på fel ställe.

I svenskt talspråk tilläggs sedan sekundärt upptakten *i-* (analogt med *igenom* etc.):

Han vill sitta i jämte (kakelugnen).

1.2.2 *Genom*

Prepositionen *genom* finns i något varierande former i alla de fastlands-skandinaviska språken. Den var väletablerad i fornsvenskan och är belagd i ett stort antal stavningsvarianter. Första stavelsen återges som *gen-*, *gin-*, *gyn-*, *gön-*. Tidigt förekom dessutom metates mellan *m* och *n*. (I äldre danska har därefter slutkonsonanten t.o.m. ibland bytts ut mot *-l*: *gemel*.) Former med och utan inledande *i* förekommer i fsv.:

rände fra honum bort ok in ij gönum thän adhal port Ivan 054
stööt gläs oc sictä gönum et klädi oc blandä mx honagh Hea 454

Prepositionen styrde ackusativ. Syntaktiskt-morfologiskt hade den i fornsvenskan en allsidig användning utöver den vanliga med efterföljande substantivfras som rektion:

alla ganzska nattena genom Bo 26
far bonde skapæ gønum ÅVgL FornSak 5:2
Thiwgu milor ær stadhin gønom langir Flor 979
Fenster gynom hwilkin soolen ingaar Bir 4: 91
thässin ordhin ... ginom stungo thöm Bo 172

Också fornvästnordiskan hade motsvarande preposition (och adverb) (Fritzner):

gegnum NACK
NACK í gegnum

Etymologin är inte helt genomskinlig. Osäkerheten gäller båda stavelserna. I SAOB antas att *gen* är det välbelagda fsv. *gen* 'rak', 'direkt' och att ändelsen är dativ plural av detta ord. Hellquist har samma mening men noterar att formens germanska utvecklingshistoria är "omstridd och dunkel". Vi ska här lämna det samgermanska perspektivet åt sidan och i stället granska möjligheten att förklara uppkomsten av prepositionen utifrån nordiska språkförhållanden.

Semantiskt är det inte orimligt att utgå från adjektivet fsv. *gen* eller fvn. *gegn*. En väg som går igenom en skog är kanske rakare och genare än en väg som går runt om skogen. Svårigheten ligger i första hand i antagandet att suffixet är dativ pluralis. Man har hänvisat till adverb som *ömsom* men

där är ändå pluralen naturlig med tanke på adjektivets (*ymiss*) betydelse och användning i övrigt. Någon liknande möjlighet finns knappast för *genom*. Ännu svagare grund har tanken att *-um* var ett allmänt suffix för att bilda adverb av adjektiv, även om det finns vissa sådana exempel i fornvästnordiskan. Nygaard (116) menar dock att adjektivet i dessa fall har ett underförstått substantiviskt huvudord. De exempel som Nygaard ([1906] 1966: 116) anför åsyftar iterativa processer:

stórum 'med stora steg'
 drjúgum 'i hög grad', 'i stor mängd'
 smám ok smám 'så småningom'

Motsvarande gäller knappast för *genom*. Låt oss därför i stället pröva tanken att prepositionen har utvecklats enligt standardmodellen (1):

i gen^N um N^{ACK}

Källförbindelsen skulle då innehålla samma substantiviska ord som förekommer i ett antal förbindelser med betydelsen 'emot' i fsv.:

i gen N^{DAT}
 N^{DAT} i gen
 gen N^{DAT}

I absolut funktion förekommer *i gen* och (i lagspråk) *a gin*.

Fornvästnordiskan har liknande förbindelser med samma betydelse:

í gegn N^{DAT}
 N^{DAT} í gegn
 gegn N^{DAT}

Möjligen har vi här en substantivering av adjektivet i den oböjda neutrumform i nominativ/ackusativ singularis som vi känner från gotiskan.

Intressant nog kan *gen* specificera prepositionen *mot*:

...sath gen moth dörrinne ST 225
 räfte wth sina handh ... gen mot haffweno MB 1: 557

Den förbindelse som här ska antas ligga till grund för *genom* innehåller alltså inte substantiv + ett gammalt dativ pluralissuffix utan i stället det oböjda substantivet + prepositionen *um*. Följande förbindelser är således strukturellt parallella men med olika betydelser till följd av de prepositioner (*Prep^y*), *mot* resp. *um*, som specificeras av *gen*.

i gen mot N^{DAT}
 i gen um N^{ACK}

Prepositionen *um* används enligt detta förslag som i *bakom* med allmän lokal betydelse (jfr också nedan 2.2.2), eller med innebörden av passage 'via'. Betydelsen 'genom' sammanfattar då trajektorns rörelse raka (*gen*) vägen via (*um*) landmärket.¹⁰

Tyvärr har också denna etymologi sina svagheter. För de första är det påfallande att *genom* i fornsvenskan aldrig, inte ens i det tidiga lagspråket, särskrivs så som fallet ofta är med t.ex. *bak um*. För det andra bör rimligen den fastlandsskandinaviska prepositionen förklaras på samma sätt som den fornisländska. Och även om *um* i de fastlandsskandinaviska språken används i en hel del prepositionaliserade förbindelser (se nedan 2.2.2), så gäller inte detta för fornisländskan. Förekomsten av *ge(g)num* på hela det nordiska området tyder vidare (liksom kanske också adverbet *gegnum* 'framåt' i feng.) på en högre ålder vilket försvagar den ovan lanserade hypotesen att *-um* härrör från prepositionen *um*.

1.2.3 Mellan

Dagens svenska preposition (*e*)*mellan* motsvaras i danska och norska av (*i*)*mellem* respektive (*i*)*mellom*. I fornspråken är prepositionens formvariation stor. Källförbindelsen inleds optionellt av en preposition, antingen *á* eller *i* i fvn. och vanligen *i* i fsv. och fda. Vokalen i förbindelsens lexikaliska kärna är i fvn. *-i-*, i fda. *-e-*, i fsv. *-e-* eller *-i-*. Suffixet är i fvn. *-i*, *-im*, *-um* efter stammen *mill-*. I fvn. används också form utan suffix: *miðil*, *meðal*. I fda. stavas suffixet normalt *-em*, men i fsv. möter en imponerande mångfald: *-um*, *-om*, *-am*, *-on*, *-in*, *-en*, *-än*, *-an*, *-ir*, *-e*.

I fvn. styr prepositionen nästan alltid genitiv, och den kan stå både före och efter sin rektion. Det är särskilt när prepositionen har ett inledande *i* eller *á* som den föregås av sin rektion. En översikt över kasusbruk och placering i fsv. följer nedan (data från exempelsamlingarna i Söderwalls och Schlyters ordböcker):

(i) *mällom*

Genitiv

(a) preposition: *mellom tera*

(b) postposition: *landa mällom*

Annat kasus

(a) preposition: *mellom hans öghen*

(b) postposition: *flere mannom mällom*

¹⁰ Jämför Zwarts' (2005: 6, 11) analys av de moderna tyska prepositionernas kasus användning och betydelse. Också han antar att *um* anger 'väg'. Han analyserar f.övr. betydelsen hos *durch* som 'in i' + 'väg'.

(i) *mällan*

Genitiv

(a) preposition: *e mällan solinna oc stolanna*

(b) postposition: *thera mellin*

Annat kasus

(a) preposition: *mullan köpstadhin oc skipin*

(b) postposition: *sik j mällan*

I äldre fornsvenska dominerar former på *-um/-om*, men sedan blir *-an* förhärskande, utan att några påtagliga skillnader mellan formernas distribution kan konstateras. Några exempel på prepositionens syntaktisk-morfologiska användning utöver normalfallet:

stuþer rum ær mællum (sc. hus ok tældru) ÄVgL Jo 10:1

swa at han aldriĝh mællom ('dessemellan') hema war Erik: 493

ther j mellan Sjt 7, thär mällan Lg 3: 511

stokka ok stena ok dödha män mällan hulka eth afgudh dyrkadhis som kalladhis belzebub Bir. 1: 54

mit ij mällan idhir Bo 160

mällombarker LB 7: 194 etc.

Den geografiska och tidliga fördelningen mellan ändelserna *-um* och *-an* tyder på att den förra är ursprunglig. Såväl Noreen (Vårt språk vol. 3: 422) som Kock (Svensk ljudhistoria vol 4: 325ff.) räknar med att formen på *-an* är en novation i östnordiskan. Noreen antog att ändelsen analogiskt hade överförts från ord som *ovan*, *nedan* etc. (medan den mera aparta ändelsen *-ir* i *mællir* inspirerats av prepositioner som *yfir*, *undir* etc.). En förutsättning för analogin kan ha varit ordparet *utan* och *utom* med en betydande semantisk överlappning mellan de båda formerna.¹¹

I fvn. och i vissa landskapslagar som VgL, SdmL och HålsL inleds källförbindelsen ofta av preposition (Prep^x). Komplementet står mest i genitiv i de äldsta beläggen. Vi ska därför till att börja med anta att prepositionen utgår från en förbindelse av följande typ (1):

Prep	N	NOBL
i/a	mīþil/meþal	NGEN

¹¹ Nedan framkastas tanken att *-an* i bildningar som *innan*, *utan* återgår på en preposition motsvarande *án* i fornvästnordiskan. Om också *mällan* har denna bakgrund skulle vi få en förklaring till genitiven efter *mellan* liksom efter *innan*, *utan*. Det är dock högst osäkert om *mällan* är så gammalt. En tänkvärd omständighet är emellertid i detta sammanhang att också den feng. synonymen har varianter, den ena på *-um*, den andra på *-an*: *betweon-um* och *betweon-an* vid sidan av det suffixlösa *betweon* (Wright & Wright [1925] 1950: 305).

Den inledande prepositionen är given i fornvästnordiskan (*á* eller *í*) och den tidiga fornsvenskan (*i*). Frågan är nu vilket substantiv som är den lexikaliska kärnan i förbindelsen. I fornvästnordiskan förefaller frågan lätt att besvara vilket framgår av följande uppställning över en delmängd av de tillgängliga uttryckssätten:

á	meðal	NGEN
–	meðal	NGEN
á	miðil	NGEN
–	miðil	NGEN

Substantivet torde vara neutral *a*-stam; med dativsuffix och efter assimilation fås då också de belagda varianterna:

á	milli	NGEN
–	milli	NGEN

Tyvärr finns inte *miðil/meðal* belagda som självständiga substantiv med betydelsen 'mitt' i fornvästnordiskan. Substantivet för 'mitt' heter i fvn. *mið* och adjektivet *miðr*. *Meðal* är belagt som första sammansättningsled i substantiv men denna användning kan mycket väl vara sekundär i förhållande till prepositionen. (Något avgörande problem är kanske inte detta eftersom också andra prepositioner går tillbaka på substantiv som annars antingen har försvunnit ur språket eller ersatts med andra varianter.)

I fsv. och fda. förekommer *mæþal* också i sammansättningar men dessutom **mipil* i superlativ som ett adjektiv: *mipplaster*, *mipelster*. Dessutom finns ett substantiv *midhel* n. och m. med betydelsen 'mitt'. Läget är lite oklart eftersom mlty. *mittel* kan ha stått modell i samverkan med det välbelagda adjektivet *midher*. *Mipil* eller *mæþal* är inte belagda i fsv. eller fda. som (del av) preposition, trots att de förekommer som förled i flera ortnamn (som *Medelpad*, *Mellby*). Inte heller den enstaviga assimilationsprodukten **mill/*mäll* finns som preposition i de nordiska språken.

Om vi ändå kan acceptera förekomsten av det substantiviska variantparet *mipil/mæþal* som förbindelsens lexikaliska kärna, kvarstår ändå frågan om ändelsen *-um* som återkommer i alla de nordiska fornspråken. (Fvn. *millim* och *millium* kan anses som analogiska ombildningar efter mönster av *milli*, se ovan; Kock 1906–1929 vol. 4 : 14.) Den vanliga tolkningen har varit att uppfatta *um*-formerna som dativ pluralis av substantivet (nu senast Katlev 2000: 318c).

Problemet med denna hypotes är pluralen. Det är ju inte särskilt närliggande att föreställa sig begreppet 'mitt' i flertal, och något plurale tantum är det därför knappast fråga om. Ändå är det kanske här förkla-

ringen står att finna. En egenhet med prepositionen är ju att dess rektion måste avse tvåtal eller flertal: *mellan stolarna, mellan stolen och bordet, *mellan stolen*. Pluraliteten kunde då ha överförts till *mīpil/mēpal* genom attraktion¹² vilket skulle ha underlättats av att numerusdistinktionen är irrelevant vid begreppet 'mitt', dvs. "mitt" är något som inte kan eller behöver räknas. (Om andra eventuella svårförklarade pluraler se 1.1.4 *bakom*, 1.2.2 *genom*.)

Om substantivet har relationell innebörd som 'mitt' är det naturligt att vänta sig genitiv i komplementet. Den här framlagda etymologin harmonierar därför väl med komplementets belagda kasus.

Måhända är likväl den ovannämnda förklaringen på substantivets plurala numerus alltför sofistikerad. I så fall kvarstår möjligheten att *um* i stället återgår på preposition, dvs. att vi här återigen optionellt har en ordinär substantivbaserad källförbindelse:

a/i mīpil/mēpal um NACK

Tanken är då att prepositionens källförbindelse finns i två varianter: en med genitivkomplement och en med *um*-komplement i akkusativ. Varianterna har påverkat varandra med avseende på kasusvalet, så att rektionen oberoende av den lexikaliska kärnans form kunde ta antingen akkusativ eller genitiv i komplementet. Tyvärr försvagas *um*-hypotesen av att den inte passar på fornvästnordiskan (jfr ovan om *genum* 1.2.2).¹³

¹² Företeelsen attraktion är känd från t.ex. latinsk grammatik, där ett korrelat till en relativsats kan ta kasus genom "attraktion" efter det relativa ledet: *urbem quem statuo, vestra est*. I svenskan föreligger attraktion t.ex. vid konstruktionen "dubbelt supinum" som i *hade kunnat skrivit* där det sista verbet övertar supinumformen från sitt överordnade verb. Christer Platzack har gjort mig uppmärksam på att prepositioner i vissa språk, t.ex. iriska, kan kongruera med sin rektion. Numeruskongruens mellan *mállum* och dess rektion – om den framkastade hypotesen stämmer – skulle alltså vara ett enstaka exempel på samma fenomen i tidig nordiska.

¹³ Om den lexikaliska kärnan i förbindelsen är ett adjektiv *mēpal* kunde man kanske tänka sig att detta adjektiv liksom *midher* kan stå som predikativt attribut till ett substantiviskt huvudord. Liksom det kan heta

i midhiom gardhe 'mitt i gården'

borde man kunna säga

i mæðlum stolum > i mællum stolum 'mellan stolarna'

Men det är svårt att utifrån denna konstruktion förklara hela det nordiska spektrumet av liktydiga alternativ. Inte minst blir det obegripligt varför genitiven har en så stark ställning i komplementet.

Också för *genom* vore en liknande etymologi tänkbar. I så fall skulle den ursprungliga konstruktionen vara *i genom skoghi* (parallell med *i midhiom skoghi*) 'i skogen såsom den genaste', 'där den gena vägen går i skogen'. Någon sådan användning av *gen* som predikativt attribut har dock inte belagts.

1.3 *Til, hos*

Vi har följt uppkomsten av ett antal prepositioner som går tillbaka på en ordförbindelse med substantiv som lexikal kärna. Oftast har spåren varit rätt tydliga även om processen i många fall påbörjats under förlitterär tid. Vi vänder oss nu till två prepositioner som har en mera dunkel förhistoria men som ändå traditionellt antas återgå på liknande ordförbindelser: *til* och *hos*. Av dessa återfinns *till* i alla de nordiska språken. *Til* förekommer också med mera begränsad användning i fornengelskan och fornfrisiskan. (Möjligen har det inlånats dit från någon nordisk dialekt.) I de andra germanska språken motsvaras *til* av en fonetiskt lik preposition som dock antas ha en annan etymologi: got. *du*, feng. *to/te*, fsx. *te/ti/to*, fht. *ze/zi/za/zo*.

Mera speciellt är *hos* som inte är känt från andra germanska språk och som på det nordiska språkområdet bara ingår i de fastlandsskandinaviska språken. Det fvn. *hjá* 'hos' (som lever vidare i modern isländska och som *hjá* i vissa norska dialekter) har en annan etymologi.

Liksom *från* som behandlas längre fram (avsnitt 3) har dessa prepositioner uppstått som från början tydligare konkurrenter till äldre prepositioner, samgermanska eller rentav indoeuropeiska:

at	–	til
vidh	–	hos
af	–	fra

Den fortsatta utvecklingen är naturligtvis nära förbunden med de äldre prepositionernas öden. Det är också troligt att deras semantik och i viss mån syntax påverkats av motsvarande prepositioner i starka kontaktspråk som medellågtyska och latin:

<i>til</i>	mlty. <i>to/te</i>	lat. <i>ad</i>
<i>hos</i>	mlty. <i>bi</i>	lat. <i>apud</i>
<i>fra</i>	mlty. <i>fan/fon</i>	lat. <i>ab</i>

I denna framställning ska vi emellertid fokusera på prepositionernas härkomst och uppkomst och se bort från deras senare utveckling, efter det att etableringen ägt rum.

1.3.1 *Til*

Låt oss exemplifiera den nordiska prepositionens status med läget i fornsvenskan. *Til* styrde i stort sett genitiv fram till den tid då detta kasus försvann som prepositions kasus och utbyttes mot dativ/ackusativ i yngre

fornsvenska. Prepositionen är belagd redan på runstenar från Uppland, Södermanland och Västergötland, som t.ex.

fara til iklanþs 'fara till England' U 539
 siR til sialu botar 'sig till själabot U 347
 betr þan an karþi til 'bättre än han gjorde till' U 539

Prepositionen hade en mångsidig syntaktisk användning redan i tidigt lagspråk. Utöver funktionen med reguljärt komplement finner vi exempelvis

Absolut funktion:

þæn sum firi ær stadder ok til [annars] hiog ÖgL Va 23: pr

Strandad position:

þæt æghu barn vitu til ÄVgA A 21:2¹⁴

þer sum fiæt ær insat til ÖgL By 26:1

Sammansättning med substantiv som efterled:

tilkvæmd ÖgL Kr 14: pr

Senare uppträder nya användningar, t.ex.:

Med *at*-infinitiv eller *at*-sats som rektion:

syu stiklar til at bæra flere lys Mos 379

ther til at bönená skulu höras Bir 1: 392

Med relativt eller interrogativt komplement:

enom konung ... til hulkins höghro hand stodho hans vini Bir 4: 362

vndra til hwars the æru skapadh Mos 58

Sammansättning med verb som efterled:

al obrygdilse ok al sorgh insätz them ok tilläx swa som diäfwls

mannom Bir 1: 16

Om *til* i sammansättningar med adverb som förled se nedan 2.2.4. Prepositionen var i hög grad polysem redan i fornsvenskan. I lagspråket urskils många av de delbetydelser vi känner från senare svenska (jfr också Åström 2007):

- (a) mål för förflyttning
- (b) riktpunkt för rörelse
- (c) mål för ngns beteende

¹⁴ Delsing 1995: 159 betvivlar dock att detta belägg är ett giltigt exempel på strandning vid nominal rektion som fundament.

- (d) bortre gräns för avstånd i fråga om plats, tid, antal
- (e) ändamål för aktion
- (f) mottagare av ngt (motsv. ind. obj.)
- (g) det som får ett tillägg
- (h) plats för befintlighet

Söderwall förtecknar i sin ordbok inte mindre än 23 delbetydelser. Syntax och semantik utpekar alltså *til* som en väletablerad preposition i den medeltida svenskan, på nivå med det äldsta skiktet av ordklassens medlemmar.

Standarduppfattningen om prepositionens etymologi stämmer med den som gäller för andra prepositioner med en mera lättåtkomlig bakgrund. Man har antagit att källförbindelsens lexikaliska kärna är ett samgermanskt substantiv, nämligen **til(a)* motsvarande fhty. *zil* n. 'mål'. Uppfattningen företräds redan av Grimm i *Deutsche Grammatik* III: 119, 257; IV 800. Se också Falk & Torp 1910–11, Hellquist 1948 m.fl. handböcker. Johannisson (1939: 347) föreslår följande germanska källförbindelse:

**ana/*in* **til(a)* NGEN

Som paralleller anför Johannisson fvn. *á fund, í hiá, á mót, í mót* och han menar att komplementet står i genitiv precis som i *fara á fund e-s*. Den inledande prepositionen har fallit på grund av trycksvagheten och skapat överensstämmelse med de äldre enstaviga prepositionerna. Reduktionen liknas vid den som är känd för (*i*) *hiá, (á) meðal, (i) mót* men också senare paralleller från tyskan nämns (jfr nu också Lindqvist 1994).

Johannisson kan också tänka sig att den inledande prepositionen kan ha varit **ti/*te* 'till' som sedan fallit på grund av haplologin. Johannissons teckning av förloppet bakom prepositionen *til* följer som synes helt det mönster (1) vi ovan skisserat och som förklarar uppkomsten av ett antal yngre prepositioner. Källförbindelsen skulle ha betydtt 'till målet X' eller kanske 'med X som mål'.

Den refererade traditionella etymologin är en plausibel hypotes men den har en svaghet: komplementets kasus. De paralleller som kunde nämnas har genitiver med en annan betydelse som i t.ex.

í bland þera, á fund þera (objektiv genitiv)
á meðal þera (partitiv genitiv)

Här råder i stället närmast referentiell identitet mellan **til(a)* och dess komplement som vi ser av de just givna översättningarna: landmärket *är*

målet. En genitiv med denna relation till sitt huvudord brukar kallas explikativ eller definitiv (som i *tre års tid*, *Lunds stad*). Men sådana genitiver är inte kända från de germanska fornspråken utan uppträder först under medeltiden, väl under inflytande från latinet (Nygaard 1906 §121ff., Behaghel 1923-32 1: 520f.).

Vi ska därför pröva möjligheten av andra källförbindelser där kasus i komplementet stämmer bättre med vad vi eljest vet. Vi skulle vilja finna ett annat substantiv där genitiven ryms inom ramen för possessiv relation. Vi måste då först hålla möjligheten öppen att förbindelsen kan ha inletts av en preposition med betydelsen 'till' som t.ex. *at* eller *ti/te/to* (den senare sedan försvunnen ur de nordiska språken). I så fall kunde substantivet vara en beteckning för en plats, t.ex. ett hus. Något sådant substantiv har jag dock inte funnit. Men det är också möjligt att källförbindelsen har en annan lexikalisk kärna än ett substantiv. Heine et al. (1991: 140ff.) menar med utgångspunkt från sina studier i afrikanska språk att prepositioner som grundläggande anger rörelse, mål och källa ofta är reanalyserade verb (medan substantiv primärt utvecklas till befintlighetsprepositioner). Kanske föreligger då här i stället en verbaserad källförbindelse?

Gotiskan har det aktiva verbaladjektivet *gatils* som betyder 'ändamålsenlig', 'lämplig'. (Jfr den parallella bildningen *gabvairbs* 'flexibel'.) Ursprunget till detta ord är **ga-til-az*, möjligen bildat på det samgermanska verbet **tilan* som kan antas ha betytt ungefär 'sträva efter', 'siktat mot', 'söka nå', och verbaladjektivet kan då ha haft grundbetydelsen 'eftersträvande', 'uppsökande', 'uppnående' el. likn. Verb som betyder 'eftersträva', 'uppsöka' styr i de germanska språken ofta genitiv (så t.ex. fvn. *vitia*; se Nygaard [1906] 1966: 142f.) och kasusvalet vid *til* skulle därmed ha sin förklaring. Både fhty. och feng. har etymologiskt besläktade liktydiga verb som styr genitiv. Prepositionens källförbindelse skulle då vara:

**ga-til-az* / _ NGEN

Under reduktionsprocessen elimineras *ga-* ljudlagsenligt i de nordiska språken. Suffixet apokoperas eller assimileras likaså.

Den alternativa hypotes jag här har skisserat bygger kanske på alltför många osäkra antaganden, och det är möjligtvis för dristigt att anta ett obelagt nordiskt aktivt verbaladjektiv med komplement som anger mål och som får sitt kasus från verbaladjektivet.

Frågan blir då om standardetymologin kan räddas. En möjlighet vore att anta prepositionsfrasen *at/te til* 'till målet' som en förtydligande fras adjungerad till en nominalfras i genitiv, där genitiven är ett absolut kasus

som anger målet. Vi kan möjligen därvid stödja oss på att prepositionslös genitiv i gotisk används som översättning av en grekisk riktningspreposition (Behaghel § 416). Källförbindelsen är då följande (där + anger adjunktion):

at/te til + NGEN 'till målet, (nämligen) till X'¹⁵

1.3.2 *Hos*

Prepositionen *hos* är i första hand östnordisk. Den används framför allt i svenska. I danskan är den mindre frekvent och *ved* anger en del av de delbetydelser som i svenskan tillkommer *hos*. Prepositionen finns också i norskt standardspråk och norska dialekter, även om synonymen *hjá* dominerar där. *Hjá* var den fornvästnordiska motsvarigheten och är också den synonym som används i modern isländska. Den har en annan etymologi än *hos*.

I jämförelse med *til* var *hos* en inte så vanlig preposition i fornsvenska. Som Reinhammar (2005) har visat användes de äldre synonymerna *mäþ*, *viþ* och sedan särskilt det yngre *nær* oftast i de sammanhang där *hos* brukas i nysvenskan. Dagens dialektgeografi tyder på att *hos* är en relativt sen novation, troligen spridd söderifrån. Reinhammars undersökningar (se t.ex. Reinhammar 2005: 109) ger vid handen att *hos* brukas i sydliga dialekter upp till norra Västergötland och Mälardalen, där sedan norrut *när* tar vid.

Ändå är *hos* säkert belagt i det äldre fornsvenska lagspråket som preposition med efterföljande rektion liksom också i absolut funktion och i konstruktion med *þær*:

Dræpær maþær man. i siangu hos kono sinni ... ÄVgL Md 11
þæn skal barn æghæ ær huærriæ nat liggær hoss [modern] ÄVgL
Arf 8: 1
ær eigh þæn skyldesti hos ['närvarande'] ÄVgL Arf 14 pr
ax vp læsæ oc þær hos læggiæ SdmL B 5:2

¹⁵ Det har föreslagits att genitiven vid *til* kunde ha utgått från uttryck som *gå till Anderssons* [sc. *hus/familj* el. likn]. Genitiven skulle enligt denna förklaring ha generaliserats från de nämnda elliptiska uttrycken och sedan ha trängt bort det kasus (dativ eller ackusativ) som ursprungligen styrdes av prepositionen. Det man inte kan förstå är varför detta skulle ha hänt just vid *til* och inte t.ex. vid *at* där det faktiskt ändå finns åtskilliga medeltida belägg med den aktuella typen av ellipser:

at ens cristins manz Bil 225
hema at sin Bu 30
hemma aat sins siælffs Mos 25

De tidiga beläggen visar att prepositionen styr dativ:

oc soffwom sidhan hoos honom Mos 150

Först i det äldre nysvenska materialet påträffas belägg där *hos* föregår relativ/interrogativ rektion. Då möter också sammansatta ord med *hos* som förled: *hosfoga, hosfölje, hosgå, hosstående, hosvara* (SAOB). Från äldre nyare tid härrör belägg där prepositionen *hos* specificeras av adverb: *brede hos, hart hos, strax hos*. (De båda senare användningarna har sedan i stort sett försvunnit i modern svenska.)

Redan i det fornsvenska lagspråket anger *hos* fysisk befintlighet i närheten av både levande varelse och andra slag av referenter (se också Lindqvist 1994: 201):

i siangu hos kono sinni ÄVgL Md 11
 ax þær hos [vägen] læggiæ SdmL B 5: 2
 änglafot vexer hoss eke roten LB 7: 250
 hönsa gress som vexer hoss vägen LB 7: 268

Det är påfallande att Kalkar huvudsakligen ger exempel på icke-animat landmärke vid angivande av fysisk befintlighet i det äldre danska materialet:

then gaardh Lundergarth hoos Hiørringe (1401)

Kalkar har belägg med animat komplement endast när det rör sig om personens inre egenskaper:

Huoss mennisken er thet vmøgeligt, icke huoss Gud (1524)

Standardetymologin för *hos* föreslogs redan av Grimm (Wörterbuch 1854: 1346) och Rydqvist (IV: 8 not, V: 196). Man antog helt enkelt att *hos* var en svagtonsform av substantivet *hus*. Etymologin har sedan dess upprepats i alla handböcker.

Redan Grimm hänvisade till fr. *chez* < *casa* som en parallell till den nordiska prepositionaliseringen. Lagerqvist (1993) har gjort troligt att den franska motsvarigheten som verkar ha etablerats under 1100- och 1200-talen uppstod ur förbindelser där beteckningen för husägaren följde omedelbart efter *chiez* (< *casa*). Därför saknas till en början *chez + moi* eller annat personligt pronomen eftersom man där i stället sa *à ma maison* och motsvarande. En sådan uppdelning kunde ha ägt rum också i nordiska språk, men så tidigt som under 1300-talet finns det många belägg på uttryck som *hos migh/tigh/honom* etc. varför alltså Lagerkvists argumentering inte kan ge stöd för etymologin *hos* < *hus* i svenskan.

Här och var i handböckerna nämns som stöd för etymologin ett fsv. belägg *j hoss* (Svenska medeltidsdikter och rim, 376), men dels är exemplet unikt och dels är det rätt ungt (hs. 1523), varför det troligen är en tillfällig bildning med analogiskt tillagt *i* (jfr not 6 ovan och nedan avsnitt 3 om *ifrån*).

Om Grimm och hans efterföljare har rätt skulle källförbindelsen för *hos* kunna vara:

at/i hus(i) NOBL

Som man kan se av Schlyters och Söderwalls ordböcker finns det i lagspråket och senare belägg på prepositionen *at* med genitiv.

legger fæ sit in til giæzlu at annars (YVgL)

standær lik inni at bondans (UL)

giæste at ens cristins manz (FsvLeg)

Schlyter (*at*, 43) antar säkert med rätta att dessa konstruktioner ska förklaras som ellipser där ett *husi* eller *hemi* har utelämnats. Den ursprungliga förbindelsen har i så fall grammatikaliserats på två sätt:

$$\begin{array}{l} \text{at hus(i) N}^{\text{GEN}} \quad \swarrow \text{(a) } > \text{ at } \emptyset \text{ N}^{\text{GEN}} \\ \quad \searrow \text{(b) } > \emptyset \text{ hos N}^{\text{DAT}} \end{array}$$

Man har räknat med att isländskans motsvarighet *hjá* utvecklats ur ett germ. **hi:wa* 'hushåll', 'sällskap' på samma sätt som *hos* ur *hus*. (Hellquist m.fl.)

í hjá NOBL 'i ngn's hushåll/sällskap'

(*Hjá* är dock inte bevarat som självständigt substantiv.)

Noreen (1886) kritiserade tidigt härledningen av *hos* ur *hus*. Hans eget förslag är intressant. Han ville utgå från substantivet germ. *hansa* (got. och fht. *hansa*, feng. *hos*) 'sällskap', 'folk' (också inlånat i finskan som *kansa* 'folk'). Betydelsen 'i ngn's sällskap' skulle i så fall vara en direkt parallell till den antagna etymologin för *hjá*. Tyvärr är *hansa* 'sällskap' inte belagt i nordiskan, och förslaget möter dessutom vissa fonetiska svårigheter.

En viss tvekan kan man med Noreen dock ha inför härledningen av *hos* ur *hus* av semantiska skäl. Det är onekligen förvånande att prepositionen, som i den äldre fornsvenskan och forndanskan verkar vara i början av sin karriär inte har övervikt för betydelsen 'i ngn's hem' utan i

stället så ofta används om närhet i allmänhet, t.ex. om närhet till en person varsomhelst eller om närheten till saker och platser. Det är också förbryllande att prepositionen alltid anger befintlighet, inte riktning: trajektorn kan befinna sig "hos" landmärket men inte bege sig "hos" landmärket.

Huvudproblemet med standardetymologin ligger ändå liksom för *til* i komplementets kasus. Varför användes här inte genitiv, när nu genitiven klarade sig så väl vid *til* – där detta kasus ändå var mindre väntat? Vid substantivet *hus* hade ju verkligen possessiv genitiv varit etymologiskt rimlig.

En möjlighet är att källförbindelsen hade ett komplement i possessiv dativ.

at/i hus(i) N^{DAT} 'i nngns hus'; eg. 'i hus åt ngn'

Possessiv dativ är visserligen inte så vanlig i de fornnordiska språken, men den förekommer i en del fall, särskilt vid oförytterligt ägande, t.ex. på tal om någons kroppsdel, klädesplagg eller släkting: Nygaard (1906: 99) citerar t.ex. *steig á bak hesti sínum*. Wessén anför ett par exempel på runinskrifter med possessiv dativ: *stoð drængila i stafn skipi* (Sö 164), *þeim het Gilla moðiR* (U 372).

I ett exempel med *hos* placeras komplementet på ett sätt som erinrar om en possessiv dativ, dvs. framför *hos* och t.o.m. på distans. Det är oklart hur mycket vikt som ska läggas vid detta enstaka fall:

thom hanom omgingo, oc som hanom varo hemlegaste hos (Ansg. 4)

Avgörande för om en ursprunglig possessiv dativ kan antas föreligga här blir nog om förhållandet mellan en person och hans hem av dåtidens språkbrukare betraktades som ett oförytterligt ägande eller ej. Några exempel på uttryck av typen *the ato ok drukko honom i hus* har dock såvitt jag vet inte påträffats i de nordiska fornspråken.¹⁶

Vi har hittills räknat med att dativen i rektionen skulle ha övertagits från den ursprungliga produktivt bildade förbindelsen. En annan möjlighet som inte kan uteslutas är att kasusvalet är en konsekvens av själva

¹⁶ Teoretiskt skulle dativen också kunna ha varit komitativ. Den instrumentala användningen av dativ är väl belagd i fornspråken, och det är inte ovanligt att instrument och sällskap uttrycks på samma sätt (t.ex. med prepositionen *med*). Dock har inga tydliga fall av komitativ dativ påträffats i de nordiska språken om man får tro Nygaards och Wesséns handböcker. Lokal befintlighetsbetydelse (utan preposition) förekommer inte heller i fornnordiskan, utom i mer eller mindre fasta uttryck som fvn. *öllum megin*, fsv. *nokrum stadh*.

prepositionaliseringen. Dvs. när *hos* väl var etablerat som preposition för befintlighet övergick den till att styra det normala kasus för befintlighet vid preposition, nämligen dativ. Förloppet kunde i så fall ha varit följande:

at/i hus N^{GEN} > hos^{PREP} N^{DAT}

Ytterligare en förklaring till kasusvalet kunde vara att den prepositionaliserade källförbindelsens komplement var en prepositionsfras och inte en prepositionslös fras i oblikt kasus. Schlyter anger f.övr. den ursprungliga betydelsen som 'i hus med ngn'. Källförbindelsen skulle i så fall vara t.ex.:

at/i hus(i) meþ N^{DAT}

Den fonetiska reduktionen innebar sedan i så fall att inte bara den första (Prep^x) utan också den andra prepositionen (Prep^y) eliminerades. Den slutliga prepositionen skulle så styra samma kasus som Prep^y *meþ*.

Ett sista problem är hur det kom sig att substantivets /u:/ blev prepositionens /o/ (i modern svenska /u:/ resp /u/). Kock (Svensk ljudhistoria 2: 223f.) antog att förkortningen och öppningen berodde på att ordet som preposition var "relativt oakcentuerat". Därför blev /u:/ > /o/ som i *hosbonde*, *hosprea* (som då hade betoning på sista sammansättningsledet). Men om nu vokalen var kort och obetonad så skulle egentligen uttalet ha förblivit /o/ eller /8/ under den stora vokaldansen (uttrycket är Gun Widmarks 1998) i yngre fornsvenska. Men så skedde inte utan vokalen genomgick samma utveckling som det långa /o/, dvs. det blev /u/. En möjlig förklaring är att den nya proklitiska prepositionen /hos/ vid sin sida snart fick ett uttal med lång vokal i absolut funktion (utan explicit rektion) eller med enklitisk pronominell rektion, alltså /ho:s/.

obetonat: wara hos Gudh

betonat: thär wäxer then hos; sitia hos henne

Vokalen stavas med dubbelt vokaltecken <oo> redan i ett antal belägg från äldre fornsvenska (t.ex. *hoos honom* Mose 150. *hoos os* Flor 90). Det var i så fall detta /o:/ som blev /u:/ under senmedeltiden och som förallmänligades till prepositionens proklitiska allomorf.¹⁷

¹⁷ Jfr talspråkets uttal av fsv. *at* som /o:t/ som rimligen härrör från prepositionens uttal i betonad ställning /a:t/ > /o:t/ varifrån vokalismen analogiskt övertagits i proklitisk användning. Omvänt har *till* fått den betonade talspråksformen /te:/ med vokal och konsonantbortfall genom övertagande av det segmentala uttalet i proklis: /til/ > /te/.

Kopplingen mellan *hus* och *hos* ingick säkert inte längre i språkbrukarnas medvetande under fornsvensk tid. Nästan alla fornsvenska belägg har stavningen <o>. Från fsv. har påträffats bara ett belägg med <w>:

Thw sitter hws alz wallogh gudh (Vår frus pina (1400-talet; SFSS 25: 70 ; tryck fr. 1515)

SAOB redovisar ett belägg från 1552 med <uu> och ett från 1644 med <w>, men det är inte troligt att dessa isolerade stavningar skulle avspegla ett faktiskt uttal, särskilt som den ursprungliga betydelsen – givet att standardetymologin är riktig – inte alls är kvantitativt framträdande i fornsvenskan och forndanskan. De allra flesta beläggen av *hos X* avser inte betydelsen 'i X:s hem' utan alla möjliga andra fall av betydelsen 'i närheten av X', 'tillsammans med X'.

Att *hus* och *hos* kom att skilja sig åt är inte oväntat. Det är vanligt att fonetisk differentiering ackompanjerar den semantiska/syntaktiska. Vi kan jämföra med de tidigare granskade prepositionerna, där substantivet i den ursprungliga förbindelsen antingen försvinner i språket eller får en annan variant som huvudform: *mot* – *möte*, *bland* – *blandning*, *kring* – *ring*.

2 Adverbbaserade källförbindelser

Nya prepositioner kan också utgå från källförbindelser med ett adverb som lexikaliskt tyngsta led. Här motsvaras den prepositionsfras som inledde de substantivbaserade källförbindelserna i föregående avsnitt av ett orienteringsangivande rumsadverb (s.k. perspektivt adverb, se SAG 2: 672ff.).¹⁸ Ett par exempel från runsvenskan:

h[u]n uil austr fara auk ut til iursala U 605
 auk antap̄is ubi kirkum 'up i Grikkium' U 136

¹⁸ Däremot behandlas inte andra slag av källförbindelser, t.ex. sådana där adverb av annan typ eller adverbliellt använda adjektiv och particip har prepositionaliserats: *runt*, *likt*, *enligt*, *beträffande*, *givet* etc. Sådana förbindelser verkar ha fått större betydelse som material för prepositionalisering först under den nyare tiden. (Se dock alternativhypoteser ovan om *bredvid*, *jämte* och *till* och nedan om *från*.)

I dagens nordiska språk liksom tidigare brukas bara i några speciella fall prepositioner (för ursprung eller mål) med adverbliellt led som rektion: sv. *till på söndag*, eng. *from under the sofa*, lat. *ab ante X* > *avant X*. Fvn. har en liknande konstruktion i kombinationen preposition + adverb vid *fyrir*: *fyrir framan* m.fl. och fsv. har ett belägg på *um fram X* 'framom X'; i överkalixmål har noterats *frå borti*, *frå innani* m. fl. Några säkra fall av univerbering av två intillstående prepositioner i konstruktioner som de nämnda har jag inte påträffat, vare sig från medeltiden eller senare i nordiska språk.

Modellen för de adverbaserade källförbindelser som vi här utgår från är alltså¹⁹:

Advb Prep /_ N (som t.ex. *ut af skoghinum*)

De rumsadverb som uppträder i sådana förbindelser är t.ex. följande (här återgivna i sina nusvenska former):

upp(e), ner(e)
 ut(e), in(ne)
 fram(me)
 hem(ma), bort(a)

Den syntaktisk-semantiska relationen mellan adverbet och prepositionsfrasen är inte alltid klar. Dock kan man ibland urskilja två alternativ, som i de fall då prepositionen har ablativisk betydelse (t.ex. *af, fra*). Möjligen har distinktionen ett sammanhang med om adverbet anger befintlighet (t.ex. *uti, inni*) eller riktning (t.ex. *ut, in*).

- (a) *uti fra X* (där X = ute)
 (b) *ut fra X* (där X = inne)

Dagens sammansatta preposition (med accent 2) *utifrån* är av typ (a): *Hon kom in utifrån gatan*. Däremot är en nusvenska ordförbindelsen (med jämnt tryck på adverb och prepositionsfras) *ut från* ett exempel på typ (b): *han kom ut från huset*. Sammansatta prepositioner som *utav, utur* (med tryck på efterledet) utgår också från typ (b) (se 2.1.2). De sammansatta prepositionerna på *-an* etymologiseras nedan som prepositionaliseringar av adverb + prepositionen *án* 'bort från'. Man kan anta att också här båda alternativen (a) och (b) föreligger:

- (a) *ut-an¹ X* 'in från X (= ute)'
 (b) *ut-an² X* 'ute/borta från X'

Det är kanske det senare alternativet som gett upphov till den betydelse 'utan' som kvarlever i de moderna språken (se 2.3 not).

De grundläggande lokaladverbena verkar inte ha kunnat ta komplement utan mellanliggande preposition i de nordiska språken, och de har alltså inte haft den dubbla funktionen av adverb och preposition. På svenska har man inte kunnat säga **upp floden, *ner gränden* (jfr eng. *up the river, down the lane*). Ett undantag utgjorde de tidiga adverb som antas vara

¹⁹ Utanför ramen av denna framställning faller sammansättning med s.k. R-pronomen (t.ex. *därom, härom, varom*) eller med pronomina riktningadverb (t.ex. *ditom, hitom*). Se Delsing 1995.

bildade med komparativsuffixet *ieu*. *-(t)ero-*, och därför bör ha kunnat ta ett komplement i t.ex. *dativus comparationis*, med betydelsen 'än N': *yfir, undir, æptir, firir, nær*. (Om *dativus comparationis* i fornnordiska språk se Nygaard [1906] 1966 § 115 t.ex. fvn. *hverri konu fríðari*, Wessén (1956) § 10 om t.ex. fsv. *godh ordb äro gulle bättra*.) Källförbindelsen skulle i dessa fall vara

Advb / _ N^{DAT} (t.ex. *undir honum, æptir hænne*)

En skillnad mot prepositionalisering av substantivbaserade förbindelser är att prepositionen i de adverbaserade förbindelserna verkar vara mera motståndskraftig mot fonetisk förslitning eller eliminering. Härmed sammanhänger kanske också att de aktuella adverbena utgör ett begränsat paradigm och i några fall nästan har tömts på betydelse och även drabbats av viss fonetisk reduktion. Vi ska inleda med några sådana förbindelser där adverbet är *up(pe)* och *ut(e)*.

Även om prepositionen är fonetiskt rätt stabil drabbas ändå i flera fall dess betydelse av förblekning, och det är då adverbet som ger förbindelsen dess semantiska särprägel. Förbindelsens syntaktiska värde kan i de flesta fall sägas härröra från prepositionen och dess semantiska från adverbet. (Jfr O'Dowd 1998: 135: "particles always situate and prepositions always link.") Vi ska utgå från en rad fall där prepositioner produktivt ingår i förbindelser som senare prepositionaliseras i sin helhet. Hit hör framför allt de fsv. prepositionerna *for/firir, um, at, til*.

Med stöd av denna genomgång där etymologin i stora drag är given ska vi sedan undersöka adverbena/prepositionerna på *-an* (*ovan, nedhan, innan, utan* etc.) som är lite äldre bildningar men som ändå kan tänkas ha tillkommit på samma sätt som *framför, upptill, inåt* etc. I samma ljus ska vi också i ett avslutande avsnitt granska uppkomsten av den preposition som på modern svenska heter *från*.

En preposition kan i många fall användas absolut genom att rektionen underförstås, t.ex. när referensen framgår av textsammanhang eller yttre kontext. Detta är en välkänd mekanism för "adverbisering" (Ljunggren 1932: 3f., Delbrück vol. 4: 46):

Prep N > [Prep Ø]^{Advb}

Det sekundärt uppkomna adverbet kan sedan i en del fall åter ingå i en källförbindelse tillsammans med en preposition och prepositionaliseras. (Se t.ex. nedan 2.3 om adverb och prepositioner på *-an*.)

Som vi ska se nedan är vissa sådana konstellationer mera, andra mindre benägna att användas som adverb eller som prepositioner. Till skillnad

från exempelvis det enkla *till* som sällan adverbiseras används nästan alla sammansättningar Advb + *till* som adverb. För engelskans del har O'Dowd 1998 försökt finna svaret på frågan vad som avgör utgången i sådana fall. Här har detta problem måst lämnas åt sidan.

Adverbets roll som material för nya prepositioner skiljer sig under den germanska tiden från urindoeuropeiskan. Under den äldre epoken saknades egentliga prepositioner, och i stället användes lokalbetecknande adverbiala kasus: ablativ (ursprung), lokativ (befintlighet), ackusativ (utsträckning, mål). Också genitiven kunde användas för att ange plats eller tid. För att närmare precisera lokalangivelsen adjungerades rumsadverb till de kasusmarkerade platsbeteckningarna, adverb som själva var lexikaliserade kasusformer av substantiv eller adjektiv. (Se Beekes 1995: 218ff., Vincent 1999: 1118ff., Zwarts 2005: 25.) De här mångfunktionella adverbena har kallats "locative auxiliaries" (Friedrich 1975: 34f.), och det var de som grammatikaliserades och bildade stommen i en ny ordklass av prepositioner.

Under germansk tid utgjorde prepositionerna en någorlunda avgränsad ordklass. Men också dessa prepositioner blev efterhand polysema och inbjöd till precisering med källförbindelser vilka i sin tur grammatikaliserades och gav upphov till nya prepositioner.

2.1 Tvåledade prepositioner med försvagat *up-* eller *ut-* som förled

Detta avsnitt rör prepositionaliserade förbindelser där adverbet förlorar sin ursprungliga betydelse nästan helt och hållet. Betoningen blev jambisk, dvs. prepositionen kom att uppbära huvudtonen och adverbet reducerades fonetiskt i viss utsträckning:

up a N > upa N > pa N
 ut af N > utaf N [dial. > tå N]
 ut i N > uti N [dial. > ti N]

2.1.1 *Uppå*

I dagens svenska, norska och danska standardspråk motsvaras fornspråkens *a* av prepositionen *på*. Det som hände var att adverbet *up(pe)* som ofta specificerade *a* univerberades tillsammans med prepositionen till *upa*. Efterhand blev betoningen jambisk och den inledande svagtoniga

vokalen tappades bort. Slutresultatet blev *på*. Låt oss skissera förloppet mot bakgrunden av de svenskspråkiga förhållandena.

Det förefaller som om praktiskt taget hela den just skisserade processen ägde rum under 1300- och 1400-talen. Sammanskrivningar som *up(p)a*, *op(p)a* blev vanliga under 1300-talet och skrivningen *pa/på* under 1400-talet. (Henrik Rosenkvist har samtalsvis påpekat att avsaknaden av (*u*)*pa* i älvdalskan tyder på att övriga svenska dialekters (*u*)*pa* inte är förlitterärt. Älvdalen koloniserades nämligen strax före eller vid den litterära tidens början och deltog sedan inte i många av de förändringar som andra svenska dialekter genomgick.)

Formen *pa* kan vara en enkel eliminering av den svagtoniga upptaktsvokalen i *upa* av den typ som vi känner från utvecklingen *ibland* > *bland*. En annan förklaring kunde vara att *upa* omsegmenterades till *up pa* eftersom den kanoniska stavelsestrukturen motverkar initial vokal. Jfr *äten I* > *äten Ni*.

Den perspektiva betydelsen hos *upp* förbleknar i konstellationen med *a* så att efterhand *upa* blir synonymt med *a*; *upa* behöver alltså inte längre betyda 'upp(e) på':

han kierde [...] oppa þessin gozen SD 6: 125 (1349)
 een rifwin särk op a sit liiff Ivan 3606 (s. 239)

Framför allt kommer *upa* att användas i temporala och andra betydelser där den ursprungliga betydelsen hos *up* är helt inaktuell.

oppa then thridhia timan Lg 39
 thz war langt vpa the naat Erik 3783
 riker vpp a alzskona fæ Mos 161
 the gærningh the haffdho giort vp a han Mos 189
 oppa thz at Sjt 15

Också i syntax och morfologi visar det sig att förbindelsen *upa* är en allsidig preposition:

medh i spænt armborsth ok en dalapil oppa ATb 1: 150 (1461)
 the jumfrv ... haffde rikæ klæder pa Fred 2021
 thet torn op a husit laa ther then jumfrw war pa Fred 1929
 witnesbyrd oppa huilkom iak maa min ordh grwnda LfK 3
 þær up a 'därpå' Bil 853
 giffue them ther et swar oppa HSH 20: 220 (1507)

Även ett stort antal sammansättningar med *upa* som förled är belagda från yngre fornsvensk tid: *upa-föra*, *-ganga*, *-halda*, *-hafa* etc.

Varför uppstod den nya förlängda prepositionen? Man vill gärna tänka sig två skäl. För det första var prepositionen *a* synnerligen mångtydig, och det kunde vara frestande att markera rumsbetydelsen med ett specificerande adverb. Så kan det ha varit, även om den nya prepositionen ironiskt nog snart övertog alla betydelser som tidigare tillkommit det enkla *a*.

För det andra kan drivkraften redan från början ha varit fonetisk-morfologisk snarare än semantisk. När prepositionen tappat sin ursprungliga nasalitet var den alltför lik *at* och *af* som kanske redan tappat sin slutkonsonant i tal (jfr sv. dial. *å* 'av' och infinitivmärkesuttalet *å* < *at* 'att'). Tillägget av *up* skulle då ha haft till huvuduppgift att förhindra sammanfallet med de andra högfrekventa prepositionerna.

Man kan då fråga sig varför just *up* prepositionaliserades tillsammans med *a*. Varför inte *ut a*, *nedh a*, *in a* etc.? Svaret måste bli att just *up* uppfattades som ett förtydligande av prepositionens egen grundbetydelse. Det basala sättet för en trajektor att befinna sig *a* något var att läget var uppe snarare än nere, dvs. vilande på en nivå varifrån den kunde falla ner.

Formen *på* segrade över såväl *uppå* som *å*.²⁰ Konkurrenterna spelar i dagens standardspråk en underordnad roll. *Uppå* används numera mest i enklare poesi och *å* har fått en fristad i fixerade fraser som *å X:s vägnar* och *å ena sidan* samt i en del sammansättningar.²¹

2.1.2 *Utaf, uti*

Adverbet *ut* ingår i en rad lexikaliserade sammansättningar med prepositioner: *utav, uti, utifrån, utmed, utur, utöver*. Här ska vi närmare betrakta processerna som lett till *utav* och *uti*.

Förbindelsen *ut af* prepositionaliserades under yngre fornsvensk tid. Vi finner här delvis samma fonetiska förändringar som vid uppkomsten av *på*. Didrikssagan har formen *taaf* vid sidan av *wth taff* (220, 205, 334) där en inkorporering av *ut* verkar vara på väg. Vissa svenska dialekter har

²⁰ I en del fall utlöses en serie av kedjereaktioner. I forndanskan kom *a* att specificeras av adverbet *ovan*. Konstellationen reducerades sedan fonetiskt för att i nästa omgång åter förtydligas med adverbet *up* varefter en ny reduktion ägde rum (Brøndum-Nielsen vol. 2: 217).

a > ovan a > onne > up onne > ponne

Här har som så ofta talarnas bekvämlighet och tydlighetsintresse avlöst varandra över tid (se von der Gabelentz 1901: 256 om "Bequemlichkeitstrieb" och "Deutlichkeitstrieb").

²¹ En intressant fråga är om medellågtyskans *up* som både var preposition 'på' och adverb (med variantformen *uppe*) 'upp(e)' har spelat någon roll för utvidningen av *a* till *upa*. Situationen var likartad med mlty. *ut* som också var både preposition 'ur' och adverb (med varianten *ute*) 'ut(e)'. Frågan måste här lämnas öppen.

behållit denna variant (*tå*). På andra håll finner vi en annan reduktionsprodukt som sedan försvunnit spårlöst: *uf* (MB 2: 341, 369, 338, 352), t.ex.

minxka hans deel oc borth tagha vff lifsens book

Den lexikala betydelsen hos *ut* förbleknar framför det delvis liktydiga *af* och förbindelsen *ut af* kommer snart att kunna användas i andra betydelser som förut tillkommit *af* ensamt, t.ex.

hulka bodh jac köpthe vth aff hennika kölnare FH 3: 61 (1445)
 en hertigh wt aff Yrlandh Fred 1460
 vt aff gudz huse war giort eet forstadu hws Mos 375
 wt aff mig han alzinthet wiste RK 3: 4680

Ut af står inte bara med efterföljande nominalfras som rektion utan används också på andra sätt som

the hand man saghe gärna vth aff ware GO 82
 herwtaff BSH 5: 343; ther wtaff Bir 3: 183
 then som han war vt aff kördhir Bir. 1: 99

Flera sammansättningar med verb är förtecknade i Söderwalls ordbok, t.ex.

utafköra, utafläggia, utafsätia, utafvärä

Vi kan alltså konstatera att ett ”förlängt” *af* utvecklades under medeltiden. Adverbet fungerade snarast som en fonetisk tydlighetsmarkör, i stort sett tömt på sin egen ursprungliga betydelse ’ut’, ’bort’. Dess uppgift var att ge kropp åt den korta prepositionen *af* och markera kontrasten gentemot *a* – som samtidigt förlängdes på ett liknande sätt.

Därmed kunde *ut* användas som förtydligande förlängare också av en annan kort preposition, nämligen *i*. Redan under medeltiden finner vi *ut i* som en tydligare variant av *i* utan spår av orienteringsbetydelsen hos det ensamma *ut*:

wt ij thin krop Al 6206
 tagha ok läggia wthi bissona SO 4

Också syntaktiskt fungerar *uti* som en preposition inte bara med rektion utan också på andra sätt, t.ex.:

giffuer jach thek eth stop aff gul ok xv march gul vti Di 224
 husit ther the äru vti Bir 1: 41
 karit som sacramentit är wti Bir. 4: 103
 oc ther war vti litit af höö Boos Lg 46

Förbindelsen *ut i* är inte semantiskt motiverad som fallet var vid *up a* och *ut af* (eller *ut ur*). I så fall hade *in(ne)* varit den mest näraliggande kandidaten. Inte heller har *i* vid sin sida någon annan preposition med annan betydelse men med liknande form som skulle ha motiverat en fonetisk differentiering. Enda skälet till förlängning torde därför ha varit stilistiskt, kanske ett sätt att tala mera formellt och ”vårdat”. *Up a* och *ut af* kan ha gjort en sådan förlängning av korta prepositioner på modet.

Efterhand tappade de förlängda prepositionsvarianterna i popularitet under nysvensk tid. När Nils Linder skrev sin antibarbarus 1886 avrådde han från att använda de sammansatta prepositionerna i de fall då enkla ”göra till fyllest”. Man skulle alltså inte skriva ”utaf alla krafter”, ”uti afton”, ”uppå slaget”. I dialekter och talspråk tycks *utav* ha varit segast, medan *uti* drabbats av samma öde som *uppå* – att användas bara i grötrim och annan amatörpoesi, där skalden ibland behöver tvåstavighet för rytterns skull.

2.2 Tvåledade prepositioner med pregnant adverb som förled

Många prepositioner bildar ord med adverb som förled i fornspråken och senare utan att betydelsen skiljer sig från icke lexikaliserade förbindelser av motsvarande adverb och prepositioner: *borti*, *inunder*.

I andra fall har sammansättningarna en lika genomskinlig struktur, medan de semantiska egenskaperna i viss mån har ändrats. Det här avsnittet ska behandla några sådana serier av tvåledade prepositioner där ett perspektivt adverb fogats till följande enkla prepositioner:

- for/-firir
- um/-om
- at
- til

Förleden är ett rumsadverb: *fram(me)*, *ut(e)* etc. men vi kan inte avgöra om detta adverb hade den riktningangivande enstaviga formen eller om det utgjordes av den lägesangivande tvåstaviga formen på *-a* eller *-e*. I det senare fallet skulle nämligen det svagtoniga suffixet ha synkoperats (eller eliderats). Ett ord som *framför* kan alltså återgå på antingen *fram + for/firir* eller på *framme + for/firir*.

Vi kommer att se hur förbindelsen adverb + preposition i en första fas prepositionaliseras. Utvecklingen kan sedan gå vidare genom att den nya

prepositionen används absolut utan rektion och därefter konventionaliseras som adverb:

Prepositionalisering:

Advb Prep > [Advb Prep]^{PREP} /_ N

Adverbisering:

[Advb Prep]^{PREP} Ø^N > [Advb Prep]^{ADVB}

I vissa fall blir de båda ordklassidentiteterna lika starka, i andra kommer den ena eller den andra identiteten att dominera.

2.2.1 Tvåledade prepositioner på *-for/-firir*

I modern svenska föreligger en lång rad sammansatta prepositioner och/eller adverb med *för* som efterled: *framför*, *innanför*, *utanför* etc. Läget är likartat i de andra fastlandsskandinaviska språken. I fornsvenskan förtecknar Söderwall åtskilliga sådana förbindelser. Eftersom sär- och sammanskrivning inte är systematisk kan vi inte veta om univerberingen är genomförd eller ej. Alla förbindelserna är belagda som prepositioner med efterföljande rektion. Flertalet kan alternativt också användas som adverb enligt Söderwalls klassificering. I de fall då någon sådan användning inte har redovisats för fornsvenskan markeras detta nedan med en asterisk.

fram for
 innan for
 utan for
 ovan for
 niþan for
 framan for*
 in for*
 nidher for*
 up for
 ut for*

Prepositionen har i de nordiska fornsvenskan två huvudvarianter, *for* och *fyrir/firir*. Etymologiskt har *fyrir/firir* klassats som komparativform av *for* (eller som analogiskt bildad efter andra prepositioner på *-ir/-iz*), men under fornsvenskan har de båda formerna till stor del sammanfallit och blivit varandras varianter. (Sv. *före* och da. *før* med tids- och ordningsbetydelse går dock tillbaka på *fyrir/firir*.)

Prepositionens grundbetydelse torde i samgermanskan ha varit 'fram-

för', 'framme vid', 'längre fram i förhållande till', dvs. den har angett läge vid landmärkets framsida. Efterhand blev prepositionen mera vag och mångtydig och det blev aktuellt att specificera betydelsen 'framför' med ett lämpligt adverb, nämligen *fram(me)*. Denna förbindelse prepositionaliserades senare till vad som i dag är prepositionen *framför*.

fram(me) for/firir > [fram for]^{PREP} /_ N

Därmed uppstod en tautologisk dubbling av betydelsen 'framme'. Orienteringen angavs ju av både adverbet och prepositionen:

'framme' + 'framme vid'

Inte oväntat skedde då en omtolkning av delarnas bidrag till helhetsbetydelsen. Det perspektiva adverbet uppfattades som bärare av orienteringsangivelsen, medan prepositionen framstod som en allmän markering av det ställe som är orienterat på ett visst sätt i förhållande till landmärket.²²

['framme' + 'framme vid'] X > ['framme' + 'vid'] X

När sedan *-för* på detta sätt kommit att uppfattas som en allmän befintlighetspreposition var vägen öppen för konstruktion med adverb som inte hade något med framsida att göra. Resultatet blev den serie vi ovan sett: *innanför*, *ovanför* etc.

Ett specialfall utgör serien *utför*, *nedför*, *uppför* (med betoning på adverbet men med accent 1 till skillnad från i *framför*). De tre nämnda prepositionerna anger trajektorns rörelse längs en väg. Också här har *-för* sin urvattnade lokalbetydelse. (Det är dock möjligt att betydelsen 'längs' redan förelegat hos den enkla prepositionen; jfr got. *faur*.)

Fornvästnordiskan har inga direkta paralleller till de komplexa prepositionerna på *-for/-firir*. I stället placeras adverbet som ett självständigt ord mellan prepositionen *fyrir* och dennas rektion. Kasus i rektionen bestäms ändå av *fyrir* (inte t.ex. av *innan*, *útan* som annars tar genitiv). Några exempel (från Fritzner; siffran anger sidtal):

fyrir framan slána (475)

fyrir innan stökk (208)

fyrir útan ána (812)

fyrir neðan himin (802)

fyrir ofan húsin (869)

²² Betydelseömsningen gäller här alltså prepositionen till skillnad ifrån vid *utaf* där prepositionen fortfor att uppbära huvudbetydelsen medan adverbet tappade sin "ablativiska" betydelse (2.2.2).

Enstaka exempel också i fornsvenskan:

firj niþan clintu 'nedanför Klinta' GutL Hist 4; for nidhan thet
bergh Fred 287
firi utan, for utan 'utom' ÖgL Dr 3 pr m.fl.

En liknande konstruktion förekommer med *fram* i fornvästnordiskan också vid andra prepositioner:

um fram alla menn aðra (767)
ur fram skóginum (474)
at fram dalnum (474)
á fram leiðina (474)
yfir fram alla menn (474)

Jfr också ovan 1.1.2 om *omkring*.

2.2.2 Tvåledade prepositioner på *-um/-om*

Modern svenska har flera exempel på sammansatta prepositioner där *-om* utgör huvudledet. Liksom *-för* verkar här *-om* ange en vag lägesrelation medan det föregående adverbet specificerar orienteringen i förhållande till landmärket:

framom, bortom, hitom, uppom, nerom, inom, utom

Univerberingen avspeglar sig (liksom i *framför*) i att de sammansatta orden har accent 2.

I fornsvenskan är typen väl belagd (med reservation för svårigheten att skilja mellan ordgrupp och sammansättning). Några exempel med rektion:

foor fram vm them KL 8
.l. milo wāgh bort om graffwa stadhen Mos 209
hafua een graan mantol ... siidhan nidh vm knän VKR 12
fölghia them wt vm portin Bo 20
þæt ær vp um clöuenæ Vidh 10

Ett par tidiga exempel hämtade från SAOB:

kommen in om Sweriges grendze igen (1561)
Pestilenzien [...] tränger sigh [...] innan om Hwsdören (1623)

Jfr också *bakom*, *genom* och *mällom* som dock behandlats ovan eftersom de antagits återgå på substantivbaserade förbindelser (1.1.4, 1.2.2, 1.2.3).

Prepositionen *um* har i fornsvenskan olika rumsbetydelser som redovisas av Söderwall, t.ex.

bandin ... *um* han 'omkring'
um gatu 'över'
 lopp hwar om annan 'förbi'

Troligen har en äldre preposition *of* 'över' gått upp i *um* och bidragit till prepositionens mångtydighet eller vaghet. Betydelsen hos *um* har därför ofta behövt preciseras med ett adverb som anger orienteringen av trajektorns befintlighet i förhållande till landmärket. Resultatet har blivit att *um* kommit att användas ungefär som *for/firir*. En djupare liggande skillnad mellan de två prepositionerna kan ha varit att den senare anger en synlig placering ("på framsidan") medan den förra gärna anger ett osynligt läge i förhållande till landmärket ("på baksidan" eller "på väg inuti"). Denna semantiska distinktion kan dock inte ha varit så påfallande eftersom *framom* och *framför*, *bakom* och dial. *bakanför* är synonyma.

De hithörande orden har en betydelse som relativt lätt kan förutsägas utifrån de ingående ledens betydelser. Ett undantag är *utom* som gått sin egen väg, möjligen genom sammanblandning med *utan*. Betydelsen 'förutan', 'med undantag av' är inte belagd förrän under nyare tid. Å andra sidan kan möjligen också *um* här ha varit en startpunkt, eftersom åtminstone fvn. *um* enligt Fritzner (III: 767b) har kunnat betyda 'förutan'. (Om etymologi och betydelse för *utan*, *utom* se också Rosenkvist 1994: 84ff.)

Till skillnad från sammansättningarna med *for/firi* tycks det som om motsvarande ord på *-um/-om* senare och i mindre grad har adverbiserats. Söderwalls ordbok har inga belägg på adverbieell användning, men vissa har noterats i SAOB, några av dem tämligen sent:

framom (1500-talet)
 bortom, nedom, inom (1800-talet)

2.2.3 Tvåledade prepositioner på *-at*

Prepositionen *åt* (< fsv. *at*) ingår som efterled till perspektiva rumsadverb i ett flertal ord. Adverbet är vanligen enstavigt liksom i orden på *-om*, men till skillnad från dessa sammansättningar har orden på *-åt* accent 1 (vilket kan tyda på att konstellationen är yngre eller svagare univerberad än de sammansättningar som fått accent 2):

neråt, uppåt, bakåt, framåt, inåt, utåt, hemåt, bortåt

Konstellationer av denna typ föreligger redan i fornsvenskan, men det är ibland osäkert om de ännu har övergått från produktivt bildad fras till lexikaliserat ord. Exempel:

roo op ath aana Di 241
 strömen ther the foro wt aat Lg 3: 250
 i stenomen som han foor nidhir aat Bo 86

I fsv. var *at* en frekvent preposition med ett stort antal delbetydelser. (En del av dessa skulle sedan tas över av *til*, men den processen hade ännu inte nått till vägs ände.) I Söderwalls framställning kan följande lokalbetydelser urskiljas (se också Åström 2007):

- (a) befintlighet i närhet av icke-animat referent: 'vid'
- (b) befintlighet i närhet av animat referent: 'hos'
- (c) rörelse mot riktmärke: 'mot'
- (d) uppnående av mål: 'till'
- (e) rörelse längs väg: 'utmed'

I ordförbindelser med adverb kom prepositionen att ingå med betydelse (c) eller (e):

Han gick inåt (skogen) etc.
 Han gick bortåt (vägen) etc.

(Om prepositionen specificeras med avståndsuttryck kan den användas också med befintlighet: *Han bor två mil inåt skogen.*)

De prepositionaliserade förbindelserna adverbiserades i absolut funktion.

her electus folde mig oppath RK 3: 5499
 swa langt nidhir aat som mwrwerkit räkkir SJ 116
 j androm standande oc swa alt wt aat Bir. 5: 61

Redan i fsv. finns det exempel på att det nya adverbet specificerar en ny preposition:

fram aat på slätta markena MB 2: 15:4

Åtminstone i dagens svenska används de här orden antagligen mera som adverb än som prepositioner.

2.2.4 Tvåledade prepositioner på *-till*

Också prepositionen *till* konstrueras med adverb i modern svenska:

upptill, nertill, framtill, baktill, ovanpå, nedanpå, intill

Förleden kan vara en annan en- eller flerledad preposition som adverbiserats:

utåttill, inåttill, undertill

Om förleden är enstavig har orden accent 1. Som preposition används i modern svenska bara *intill*. De andra orden brukas alltså endast i sin adverbiserade funktion:

Han stod alldeles intill (talarstolen).

Knapparna sitter nertill (på telefonen).

*Knapparna sitter nertill telefonen.

Ordförbindelser eller sammansättningar av denna typ är belagda i fornsvenskan. Jag har funnit bara ett fåtal exempel med rektion men något flera i absolut funktion (som adverb):

ena gatubodh ... liggjande näst olaffs bältara bodh nidher til
gatune SD NS 2

gik alexander bak til ['bakom'] sin mestara SjT 376

then thranga skaplaren som hawir et klädhe framman j brystenno.

Ok annat bak til. Birg 1: 356

alt folkit utan til uar Bil 892

girnas the at göma ödmiukt innantil j samuiteno ok vtantil J klädhe-
bonadhum Birg 1: 81

välsignin thik al thing owantil j himpnenom oc nidhantil a
jordhinne Bir 2: 43

vm nakat vrenlikit drypir owan til [lat. de superioribus] a han Bir 2: 50
fiärran til bak i mönsterit MP 3: 32

han war framman til oxe oc apten til leon MB 1: 529

SAOB förtecknar adverbena *baktill*, *nedantill*, *ovantill* sedan 1500-talet och *nedtill* sedan 1675.

Två saker är speciella med dessa *till*-sammansättningar. Den ena är att de prepositionaliserade uttrycken alla adverbiserades i absolut funktion. Endast *intill* fortfor att användas som preposition som synonym till andra prepositioner med förleden *in-* (*inpå*, *invid*). (Jfr sammansättningarna med *-åt* som i större utsträckning kunde fortfara att användas som prepositioner, även efter adverbiseringen.)

Den andra är att de adverbiserade *till*-sammansättningarna anger befinthet, inte mål som ju är grundbetydelsen hos prepositionen *till*. För rörelse till ett explicit mål användes i stället de prepositionaliserade förbindelserna *ner till*, *bort till*, *ut till* etc.

Även om prepositionen *til* i fornsvenskan hade ungefär samma betydelser som i dag (se 1.3.1) är den också liksom *at* belagd som uttryck för befintlighet:

Enom konung [...] til [lat. ad] hwars höghro hand hans vini stodho
 Bir 3: 402
 waka til en port Mos 358
 jak [...] star til dörenna Ber 152
 laa ängin thera när andre vtan hwar thera heem til siin Bil 917

Lagspråket har exempel på *til* i absolut funktion i bemärkelsen 'tillstädes' (särskilt i förbindelsen *vara til* 'föreligga, existera'):

Dör þydiskær maþær ær egh barn til. þa skal konungær arf takæ
 VgL A 14:1
 hauær hon nakuara iorþ til. þa hauri hana hænnu gipta man. ÖgL
 G 6: 1
 far þen scaþa sum bakum ær til SdmL M 7: pr

Också SAOB redovisar prepositionen *til* med statisk betydelse från tidig nysvenska, t.ex.:

Then sidst holdne riksdagh til Västerås RA I 1: 415 (1544)
 Dhen jordhen, som ligg(er) wp till Jacobp Gadz jordh TbLödöse
 9 (1587)

Man vill gärna uppfatta *til* i ovanstående exempelsamling så att rörelsen till platsen för befintligheten var underförstådd (som i nusv. dial. *han är till stan*). Av någon anledning blev det denna rätt marginella delbetydelse hos *til* som de nya adverbialiserade sammansättningarna utgick från. Ord som *baktill*, *nertill* etc. utpekar nämligen en plats någonstans inom det pragmatiskt avgränsade område som omger den punkt vilken annars betecknas av riktningsadverbet ensamt. Om någon går neråt, dvs. mot den abstrakta punkten som är "nere", så kan hon stanna "nertill", dvs. inom det vagt avgränsade område som omger den abstrakta punkten "nere".

2.3 Prepositioner och adverb på *-an*

Modern svenska har ett antal adverb eller prepositioner med suffixet *-an*.

innan, *ovan*, *nedan*, *undan* (bildat till äldre germ. adverb **und* ev. 'bort', 'ner'; jfr *und-er*); *fjärran*; *nordan* (och övr. väderstreck)

Bara som preposition används *utan*. Adverbena på *-an* kan sedan åter sammansättas med preposition som efterled, varvid hela sammansättningen fungerar som preposition och sedan också via absolut funktion som adverb: *innan-för*, *nedan-för*, *ovan-för*, *utan-för*, dial. *bakan-för*, *bortan-för*, dial. *framman-för*, *ovan-om*, *nedan-om* etc.²³ Om sammansättning med *till* se 2.2.4.

I dagens svenska avser alla adverbena befintlighet utom *undan* som ännu har "ablativisk" betydelse, dvs. anger rörelse från ett explicit eller implicit landmärke, och *utan* som nästan helt förlorat sin lokalbetydelse. I fornsvenskan såg läget annorlunda ut (data från Söderwalls och Schlyters ordböcker):

	'riktning från'	'befintl./riktn. till'
<i>ovan</i> : adverb	'uppifrån'	'ovanpå'
<i>ovan</i> : preposition	–	'ovanpå, ovanför'
<i>nedhan</i> : adverb	'nedifrån'	'nedtill'
<i>nedhan</i> : preposition	–	'nedanför'
<i>innan</i> : adverb	'inifrån'	'invärtes', 'på insidan'
<i>innan</i> : preposition	–	'innanför', 'inuti'
<i>utan</i> : adverb	'utifrån'	'utanför', 'utantill'
<i>utan</i> : preposition	–	'utanför'
<i>framman</i> : adverb	–	'framtill'
<i>framman</i> : preposition	–	'framför' (SdmL)
<i>undan</i> : adverb	'bort'	–
<i>undan</i> : preposition	'bort ifrån'	'under' (ett belägg)
<i>fiärran</i> : adverb	'från långt håll'	'långt bort(a)'
<i>fiärran</i> : preposition	'långt borta ifrån'	
<i>aptan</i> : adverb	–	'baktill'
<i>aptan</i> : preposition	–	–

Som synes tillkommer den "ablativiska" betydelsen framför allt adverbena, medan befintlighet/riktning till hänger ihop med att orden används som preposition. Situationen är likartad i fornvästnordiskan som det

²³ Vi bortser här från *mellan* som antagligen återgår på fsv. *mällom* och som diskuterats ovan, liksom från de pronominella adverbena *vadan*, *hädan*, *dädan*. Väderstrecksbeteckningarna *nordan* etc. är belagda med rektion (*nordhan ana*) men används annars mest som substantiv efter preposition (*från nordan*). Det finns också ett antal icke rumsbetecknande adverb med olika etymologi, t.ex. fsv. *sialdan*, *saman*, *sniman* 'nyss', *maxan* 'nästan', *nästtan*, *redhan*, *genstan* 'genast', *nalkan* 'nästan'. Dessa ords etymologi omfattas inte heller av denna undersökning.

framgår av Fritznerns ordbok. Den ablativiska betydelsen är möjlig för nästan alla adverb på *-an*. Befintlighetsbetydelse har endast prepositionerna *ofan*, *innan*, *utan*.

Det mesta talar för att den ablativiska betydelsen är den ursprungliga. Det verkar som om den successivt har försvagats genom språkhistorien, så att den i dag nästan bara finns kvar i *undan*, som är belagt i fornsvenskan, med ablativisk men inte med lokativisk betydelse. Också i vissa dialekter har denna tillbakagående trend för ablativbetydelsen kunnat avläsas, så sent som under de senaste hundra åren.

Låt oss nu anta att också de här orden på *-an* är prepositionaliserade ordförbindelser av den typ vi ovan har laborerat med och att källförbindelsen och processen alltså är följande:

Advb Prep^y > [Advb Prep^y]^{PREP} / _ N

Om förbindelsen hade en ablativisk betydelse, bör prepositionen ha varit **án(a)*, dvs. samma preposition som föreligger i fvn. (och isl.) *án* 'utan' (jfr fhty. *ánu*, *áno*, fsax. *áno* [akut accent anger här lång vokal]). Betydelsen 'utan' ligger nära 'i avsaknad av', 'borta från'. Kluge (2002) relaterar f.övr. prepositionen till grek. *áneu* 'fern von'.

Denna hypotes erinrar om den traditionella etymologin för *an*-avledningarna. Dock talar handböckerna bara allmänt om ett germanskt suffix som betyder avlägsnande (ibland konkretiserat som **-ana*, vilket i så fall skulle vara homonymt med den lokativa preposition **-ana* 'på').

Att *-an* återgår på preposition motsvarande isl. *án* kan kanske styrkas med kasusvalet vid *innan*, *utan* i fornspråken. Dessa prepositioner styr nämligen liksom *án* genitiv. Vi kan också erinra oss att *-an* i så väl fvn. *án* som i det aktuella suffixet har bibehållit den segmentala nasalen, vilken försvunnit i prepositionen *á* < **an(a)*.

Prepositionaliseringen ledde till uppkomsten av en serie komplexa prepositioner på *-an*, som övertar den ablativiska betydelsen från *-án*. Dessa nya prepositioner på *-an* har sedan adverbiserats genom att rektionen underförståtts i enlighet med den modell som vi ovan sett operera i andra fall.²⁴

²⁴ Redan i det fornsvenska lagspråket kunde *utan* ha den betydelse som kvarlevt i de moderna språken, dvs. den som motsvarar tyskans *ohne*. Det är möjligt att denna betydelse utgår från den lokala betydelsen 'utanför' (jfr också varianten *firi utan*). Men vi kan också förstå uppkomsten på samma sätt som för *utav* (2.1.2), dvs. så att det enstaviga *án*, med delbetydelsen 'utan', i fvn. har försetts med den förtydligande förleden *út* 'ut', 'bort'. Förloppet skulle alltså ha liknat det som ledde till *utaf*. *Utan* uppkom visserligen långt tidigare än *utaf* men kanske stimulerades utvecklingen också vid *án* av behovet att särskilja *án* från *á* < *an* liksom senare *af* måste särskiljas från *at* och *á*.

Men minst en fråga kvarstår. Hur ska uppkomsten av den lokativa betydelsen förklaras? Svaret ligger sannolikt i en ny prepositionaliseringsprocess. Adverben på *-an* (med ablativisk betydelse) har använts för att specificera en preposition med vag, ablativisk betydelse, t.ex. *af*:

[Advb + *-an*]^{ADVB} af /_ N

Ett exempel:

Gudz son kom owan aff hymnum nidher til iordhinna Bil 107

Resultatet har blivit en förtydligande tautologi (ungefär som när *fram(me)* fått specificera *firir*):

of- an af
 ['upp' + 'från'] + 'från'

Ablativiteten är alltså här åter dubbelbetecknad i förbindelsen [[Advb *-an*] *-af*]. I detta läge är det inte förvånande att betydelsen 'från' hos förledens *-an* bleknar, dvs. att adverbet som utgör förled tolkades som beteckning för ett läge, medan prepositionen *af* ensam uppfattas som markör av trajektorns rörelse bort från detta läge.

När väl denna betydelseömsning hade skett, kunde adverbet på *-an* optionellt användas i uttryck med andra än ablativiska prepositioner eller i absolut funktion för att ange lägen för befintlighet.

owan a bunkanom skulo wara stor try hws Mos 129
 bret nidhan oc miot owan Mos 134

(Betydelseömsningen har här tagit en annan väg än i fallet *framför* där det i stället blev *Prep^y* som fick den uttunnade betydelsen.)

Historien är dock inte slut. I sin nya betydelse kunde adverbet på *-an* ingå i ordförbindelser med prepositioner som allmänt angav rumslig relation:

nidhan fore watnporten SJ 3 (1437)

Sådana förbindelser kunde fixeras och ge upphov till nya prepositioner som *nedanför*, *ovanför* etc. Den betydelsemässigt vaga och fonetiskt svaga prepositionen *for* i sådana förbindelser kunde sedan också slopas (så som vi sett ske i så många andra fall) och resultatet blev då prepositioner på *-an* som ensamma angav befintlighet:

likit hittis wm morghonin owan grauena Bil 684

3 Prepositionen (*i*)från

I de moderna nordiska standardspråken har prepositionen *från* formerna da. *fra*, no. *frål/fra*, sv. (*i*)*från*, isl. *frá*. Under fornsvensk tid uppträder den med varianterna:

fra, fran, ifra, ifran

Under periodens senare del rundades vokalen och stavades efterhand <å> eller någon gång <o>. I fornvästnordiskan var formen (*i*) *frá* och i forndanskan *fra(n)*.

I fornsvenskan användes prepositionen syntaktiskt på olika sätt utöver användning med efterföljande rektion. Exempel:

þer gangin fran sum egh uildu fiätz göma ÖGL B 36: 2
 en lipær fra UL Æ prol.
 thär ... fran RK 2: 5837, thär i fran Iv 3801
 hvar i fra (rel.) Bir. 3: 198
 här fran SD 5: 479
 Här ligger een kälða skampt ij fra Ivan 26
 the graff the sagdho fra Flor 382

Ett stort antal sammansättningar förtecknas i Schlyters och Söderwalls ordböcker: *frafall*, *fra(n)falla*, *fra(n)ganga*, *frangiþter* etc. Sammansättningarna med perspektiva adverb kan härröra från en senare tid. Söderwalls ordbok har inga exempel på sådana sammansättningar, dvs. exempel redovisas först i SAOB, från 1600-talet och framåt:

ovanifrån (1600-talet); inifrån (1700-talet); nedifrån, framifrån (1800-talet)

Från har ett par distinkta delbetydelser redan i lagspråket enligt Schlyters ordbok:

Rumsligt ursprung för, avlägsnande från ngn eller ngt:
ganga fra kono sinni, döa fra konu sinni
 Tidsligt avstånd från ngt:
fra þy först daghas, fra iulaaptne

I andra typer av fsv. text är också bl.a. följande betydelser väl företrädde:

Rumsligt avstånd från ngn eller ngt:
eigh langt fran galghanom
 Ämne för tal eller skrift:
the graff the sagdho fra

Listan över delbetydelser kunde göras längre. Liksom *til* tog över betydelser från det äldre *at* övertog *fran* betydelser från det äldre *af*. De syntaktiska och de semantiska data visar att prepositionen är väletablerad under litterär tid i fornsvenskan.

Den vedertagna uppfattningen är att prepositionen utvecklats ur adverbet *fram* (t.ex. Rydqvist IV: 28, Kock 1880, Hellquist, SAOB). (De ljudlika prepositionerna i andra germanska fornspråk som fsx. *fan(a)* och fhty. *fon(a)* har dock en annan etymologi.) Ett starkt argument för standardetymologin utgör gotiskans preposition *fram* 'från' liksom fornengelskans *from/fram*. Också fornsaxiskan har enstaka belägg på prepositionen *fram* 'från'.²⁵

Kock (1895) anför ett antal skrivningar från fornsvenskan där prepositionen skrivs med *-m*. Men samma källor har annars formen *fra(n)* och det är tveksamt om *fram* verkligen förelåg som uttalsvariant eller om de anförda beläggen bara är felskrivningar eller tillfälliga assimilationer (med följande ord på *m-*.) Mest bevisvärde har troligen ordet *fræmlagha* 'frånvaro' i YVgL A: 27. Ett tidigt exempel från Lydekins anteckningar p. 11 kan också nämnas:

Kirmessu friþer ær framþy daghas oc til daghfulghit ær kyrmæssu-daghen

En viktig pusselbit fås möjligen också från de östsvenska dialekter där prepositionerna genomgående har *-m*: *fråm*, *from*, *frum* (Vendell 1907). Dialektformerna är dock svårbedömda eftersom vissa svenska dialekter har säkra övergångar från t.ex. svagtonigt *-on* till *-om* (Fries 1958).

Några specifika resonemang om prepositionaliseringens källförbindelse och förlopp har emellertid inte förts. Låt oss här anta en adverb-baserad källförbindelse (2) av samma typ som för *ut af* – men några sekler äldre och med adverbet *fram* som lexikal kärna:

$$\text{fram}^{\text{ADVB}} \text{af}^{\text{PREP}} > [\text{fram af}]^{\text{PREP}} / _ \text{N}^{\text{DAT}}$$

Den tvåledade prepositionen har därefter reducerats genom att den svagtoniga prepositionen *af* har fallit så som vi sett vara fallet med andra tidiga prepositioner:

$$[\text{fram af}]^{\text{PREP}} > \text{fram}^{\text{PREP}} / _ \text{N}^{\text{DAT}}$$

²⁵ Ett indirekt bevis för att prepositionen funnits med betydelsen 'bort ifrån' på hela det (icke-nordiska) germanska området är också ordet för 'främmande' som återfinns i fsx., feng., fht. och got. och som rimligen har en stam med betydelsen 'bort från'.

Men också en annan möjlighet bör beaktas. Vi erinrar oss att *fram/from* är direkt eller indirekt belagd i alla de kontinentalgermanska fornspråken. Prepositionens uppkomst härrör alltså från en tid när systemet med fria adverbiala kasus ännu bör ha stått relativt starkt. I avsaknad av data från den kritiska tiden kan vi inte avvisa möjligheten att källförbindelsen saknat "ablativisk" preposition (Prep^y). I så fall skulle ursprungsförbindelsens uttryck för landmärket i stället ha stått i fritt adverbialt ablativ (ev. redan ersatt av dativ):

fram^{ADVB} N_{DAT}

Prepositionaliseringen skulle då ha bestått i att nominalets fria dativ om-tolkats som bundet av *fram*, dvs. att *fram* omkategoriserats från adverb till preposition:

fram^{ADVB} > fram^{PREP} / _ N_{DAT}

Fornvästnordiskan har en hel del verb med dativkomplement som anger det varifrån något avlägsnas (se t.ex. Nygaard § 113).

Oavsett om vi antar att källförbindelsen har *af* eller förutsätter ett komplement med fritt ablativiskt kasus, blir det enkelt att härleda den nya prepositionens betydelse. Adverbet kan ha haft den välbelagda betydelsen 'fram' med Söderwalls tillägg: "så att något kommer i dagen eller blir bemärkt", men avgörande för den nya prepositionens betydelse är alltså med denna analys inte adverbet utan den ablativiska prepositionen eller det ablativiska kasuset.²⁶

Standardetymologin *från* < *fram* är dock förknippad med ett antal fonetiska problem. Ett är hur man ska förklara vokalismen och nasalen. Kock återkommer i flera skrifter till frågan. I Svensk ljudhistoria I: 207f., 328, 394 (1906) antas följande utveckling i "relativt oakcentuerad ställning":

fram > fran > frä: > fra: > fro:

Nasalering med påföljande förlängning under den förlitterära tiden känner vi från prepositionerna *an* > *a:* och *in* > *i:*. Förlängningen gjorde att prepositionens vokal sedan drabbades av höjning/labialisering inom ramen för vokalförskjutningarna framemot medeltidens slut. Ett pro-

²⁶ Oxford Dictionary of English Etymology (1966 *from*) härleder betydelsen direkt ur adverbet *fram* och postulerar betydelsen 'bort' för adverbet som resultat av en tidigare betydelseutveckling: 'onward' > 'on the way' > 'away (from)'. Något oberoende stöd för att adverbet haft denna betydelse föreligger knappast.

blem med Kocks förslag är att det finns rätt få pålitliga exempel på att /m/ annars övergår till /n/. Se t.ex. Brøndum-Nielsen vol. 1: § 321 om sådana övergångar – som emellertid är väsentligt yngre. En lika trolig möjlighet är därför att vokalen nasalerades direkt genom *-m* (utan omväg över *-n*) som sedan upphörde att vara ett konsonantiskt segment.

fram > frā: > fra: > fro:

Inte heller för denna övergång har vi några andra säkra paralleller från nordisk förlitterär tid. Men under sen medeltid föll /m/ i 1 pers. plur. av verb, antagligen via en nasalering: *kastom* > **kastō* > *kasto* > *kaste* (jfr Neuman 1925). På svensk botten föll /m/ i dativändelser endast i de allra nordligaste dialekterna (Reinhammar 1973). I norska väst- och norrdialekter har dock *-m* fallit i dativändelser och i en del andra obetonade stavelser på *-om* över ett mycket stort område under "mellomnorsk" tid (Indrebø 1951).

Nästa fråga är varifrån sedan det östnordiska *-n* kommer. Kocks föga attraktiva lösning (1895) var att det ursprungliga *-m* i två omgångar blivit *-n*. Den första omgången var optionell och resulterade i ett *-n* som sedan obligatoriskt försvann efter nasalering av vokalen enligt ovan. Den andra omgången gav ett *-n* som stannade kvar.

I stället kan vi anta följande utveckling: (1) nasalen /m/ i *fram* som svagtonig preposition nasalerade den föregående vokalen och förlorade sedan sin status som självständigt segment. Denna utveckling kan i så fall ha drabbat prepositionen på hela det nordiska området. (2) Sedan slopades som bekant de nasalerade vokalererna i nordiska språk, antingen så att den nasala vokalen blev (a) oral och lång:

frā: > fra:

eller så att (b) nasaliteten återsegmentaliseras:

frā: > fra:n

Varianterna med och utan /n/ kan ha funnits samtidigt på ett och samma språkområde.²⁷

Att den återinsatta nasalen blev /n/ och inte /m/ kan förklaras på olika sätt:

²⁷ Antagandet om återsegmentalisering är rimligt men det finns knappast några säkra paralleller från den aktuella epoken. Från senare tid skulle man möjligen kunna anföra hur best.f. fem. på *-a* som *handā*, *stekā* hyperkorrigerades till *handan*, *stekan* i somliga svenska dialekter under 1600- och 1700-talen (Hesselman 1911).

- (a) /n/ är den omärkta nasalen.
 (b) /n/ inspirerades av medellågtyska *van* (*von*). Emellertid finns redan i ÄVgL ett antal *n*-former (men också *n*-lösa former), varför förklaringen är kronologiskt mindre trolig.
 (c) /n/ kan vara analogiskt överfört från adverb/prepositionerna på *-an*: *hädan dädan, östan, nordan* som ju anger just avlägsnande (se 2.3).

Ytterligare en möjlighet skulle kunna förklara svenskans *n*-former. Om vi antar att källförbindelsens preposition i stället för *af* var *án* skulle vi ha ett bättre utgångsläge för slutkonsonanten i sv. *från*:

fram^{ADV} án^{PREP} / _ N

En assimilation av *fram án* till *fran* förefaller fullt möjlig i svagton som alternativ till en apokopering av prepositionen som i gotiskan och engelskan.

I danskan har formen *fra* segtrat. Varför blev vokalen inte rundad? Skälet är väl att vokalen kortades (behöll sin korthet) i svagton och därför inte träffades av rundningen under senare delen av medeltiden. Varför blev då inte resultatet detsamma i svenskan? En möjlighet är att prepositionens långa vokal bibehölls i absolut funktion (eller framför enklitisk, pronominell rektion) men förkortades i svagton framför ordinär rektion. I det förra fallet rundades vokalen, i det andra inte. I svenskan generaliserades det förra alternativet, i danskan det senare.

Ännu ett problem återstår att lösa. Vi har sett hur fvn. *frá* växlade med *i frá* och att också fornsvenskan hade varianter med och utan upptakt. Varifrån kom detta optionella *i*?

En näraliggande förklaring är att *i* analogiskt övertagits från andra prepositioner med *i* som upptakt, ett *i* som där etymologiskt är identiskt med prepositionen *i*: *ibland* (1.1.1), *i mot* (1.1.3). Det finns andra exempel på att *i* sekundärt har påförts prepositioner och adverb: *ipå* (se not 6 ovan), *i hos* (1.3.2), *i jämte* (1.2.1), *i heller*, *i jáns* m.fl. Möjligen har en sådan analogisk överföring gynnats av att de frekventa förbindelserna av typen *uppi fra*, *inni fra* kunnat reanalyseras som *up ifra*, *in ifra*. En svårighet med denna förklaring är att dock att *i-* förekommer också i fvn. där det knappast funnits samma modeller som i fsv. för en analogisk överföring av /i/. I fvn. påträffas för övrigt också *á frá* (Fritzner I: 15b) och i fgotn. *a fran*:

en han ai doyr. eþa giptis a fran 'om hon ej dör eller gifter sig ifrån [detta underhåll]' GutL 20: 5

Onekligen avtecknar sig här möjligheten att källförbindelsen hade en inledande preposition, och att den därför kan ha varit substantivbaserad snarare än adverbbaserad. Något lämpligt relationellt substantiv (t.ex. med betydelsen 'framsida') finns dock inte belagt i de fornspråkliga texterna. Däremot existerar i fsv. adjektivet *framber* 'som är framme/framstående', men endast i komparativ och superlativ samt i förbindelsen *så framt* 'så långt framme' (jfr *såvida*). I fvn. och andra forngermanska språk finns också motsvarande adjektiv, med olika delbetydelser, vilka alla rimligen är härledda ur grundbetydelsen 'som är framme'. Med *framber* (i neutrum singularis) som substantiverat adjektiv och kärna i förbindelsen skulle därför teoretiskt källan kunna vara:

i/a fram/framu/frama af/a:n

Om adjektivets form kan det vara svårt att spekulera. *Fram* skulle kunna vara den oböjda formen i neutrum nominativ/ackusativ känd från gotiskan. *Framu* vore en möjlig starkt böjd dativ (jfr fsv. *a(f) nyo, i allo, i fyrsto*). *Frama* slutligen skulle kunna vara den svagböjda formen. Fonetiskt ger dessa former knappast något problem: de svagtoniga ändelsevokalerna faller normalt vid prepositionaliseringsprocessen.

Frågan om källförbindelsen för *från* är adverb- eller substantivbaserad kan alltså inte besvaras säkert. Möjligen bör det förra alternativet väljas eftersom adverbet *fram* är välbelagt också i andra germanska språk än de nordiska, medan det senare innebär antagandet av ett annars icke belagt substantiv som lexikal kärna i förbindelsen.

4 Sammanfattande kommentar

En stor del av de nordiska språkens prepositioner etablerades under samnordisk förlitterär tid och under tidig medeltid. Denna process hade som sin förutsättning en redan utbildad ordklasskategori med ett relativt stort antal starkt polysema medlemmar: *a, i, af, at* m.fl. vilkas motsvarigheter är belagda i flera indoeuropeiska språk. Då hade också bruket av nominalfraser i fria adverbliella kasus begränsats och i stor utsträckning ersatts av prepositionsfraser.

Undersökningen både bekräftar och utnyttjar den vedertagna uppfattningen att prepositioner (liksom andra funktionella ord, "minor categories") utvecklats ur de öppna ordklasserna (betydelseord, "major categories"). Men i de fall data gör det möjligt att följa prepositionalise-

ringarna tyder de inte på att det alltid rör sig om en enkel reanalys av enskilda betydelseord. I stället är källan typiskt en ordförbindelse med ett betydelseord som lexikal tyngdpunkt. Kvantitativt dominerar substantiv och adverb som den lexikala kärnan i dessa förbindelser:

(1) Prep ^x N ^x Prep ^y / _ N ^y	> Prep	/ _ N ^y
i bland mädh / _ them	> (i)bland	/ _ them
i kring um / _ them	> (i)kring	/ _ them
(2) Advb Prep ^y / _ N ^y	> Prep	N ^y
up a / _ them	> (u)pa	them
fram fore / _ them	> framfore	them

Substantiven i (1) har vanligen relationell betydelse, t.ex. verbabstrakta som

bland 'blandning', mot 'möte'

eller anger del av helhet:

sidha 'sida', bak(er) 'rygg

Vissa substantiv anger spatial form som *kring* 'ring' eller plats som förutsätts av en rörelse, t.ex. *vägh* 'väg', 'håll', 'riktning' eller kanske **til* 'mål'. Mer osäkert är det om man kan inläsa en relationell innebörd i t.ex. *hus* 'hus' (i källförbindelsen för *hos*) även om företeelsen "hus" kan sägas förutsätta ägande eller boende aktanter.

Adverben i (2) är framför allt perspektiva, dvs. förutsätter i det kanoniska fallet en orienteringspunkt (t.ex. betraktarens öga) utöver platsen och det placerade.

in/inni, ut/uti, upp/uppi, bort/borta etc.

Utöver de substantiv- och adverbaserade källförbindelserna kan också i enstaka fall verb och adjektiv ha fungerat som lexikala kärnor med relationell betydelse i prepositionaliserade förbindelser. Här är emellertid genomskinligheten mindre och bevisläget oklarare. Verben företräds av particip, dvs. verbaladjektiv, som kan föras till samma kategori som adjektiven med relationell betydelse: V/A. En preposition som demonstrerar problemen vid analysen av sådana förbindelser är *bredhvidh* (se ovan 1.2.1). Se också diskussionen (1.3.1) om *till* som möjligen kan återgå på ett aktivt particip.

De nämnda källförbindelserna kan generaliseras till ett mönster där Prep^y N^y föregås av en adverbialfras ("Advl^y):

"Advl^y" / _ Prep^y N^y

varvid "Advl^y" utgörs av:

- (a) Prep^x N^x (där N^x kan vara ett substantiverat V/A) eller
- (b) Advb (där Advb kan vara ett adverbiserat V/A)

De fixerade källförbindelserna prepositionaliserades semantiskt och syntaktiskt samt reducerades fonetiskt i olika utsträckning och på olika sätt. Äldre processer resulterade i enstaviga prepositioner som *till, hos, från*, medan prepositionaliseringarna i senare tid vanligen har gjort halt vid flerordsprepositioner. Prepositionaliseringarna från den behandlade perioden intar ett mellanläge. I de substantivbaserade förbindelserna (1) slopades ofta de obetonade stavelserna, t.ex. prepositionerna. I flertalet av de prepositioner som återgår på adverbbaserade förbindelser (2) bevarades däremot ofta den avslutande prepositionen (Prep^y):

up a > (u)pa

fram fore > framfor(e)

En intressant grupp av adverb/prepositioner är de som har strukturen Advb + *-an* (*ovan, nedhan, utan, innan* etc.) och som ursprungligen betydde 'bort från X'. *Ovan* har jag föreslagit att dessa ord är lexikaliseringsringar av typ (2), dvs. att *-an* är identisk med den germanska prepositionen **-ána* (etymol. = isl. *án*, ty. *ohne*) som bibehölls efter lexikaliseringsringen.

I de båda typerna (1) och (2) av källförbindelser spelar prepositionen (Prep^y) en viktig roll. Men det finns också källförbindelser där relationen mellan N^x och N^y inte anges med en preposition (Prep^y) utan med oblikt kasus i N^y:

ibland *thera*

a mote *them*

På motsvarande sätt kan den adverbbaserade förbindelsen sakna Prep^y och i stället ha ett adverb som direkt tar en nominalfras som komplement:

nära *them*

I de fall då det inte finns några direkta belägg på de nya prepositionernas källförbindelser har vi ibland måst extrapolera källförbindelsens struktur

med utgångspunkt i vad vi vet om källförbindelser från senare, litterär tid. Detta innebär en självklar risk eftersom bruket av fria adverbiala kasus kan antas ha varit relativt vanligare under förlitterär tid, även om användningen redan då minskat i förhållande till föregående epok och i stället lokala, temporala, instrumentala etc. prepositioner etablerats och fått ökad användning (se t.ex. Nygaard [1906] 1966: 83–153 passim). Det är alltså möjligt att vissa av de prepositioner (Prep^v) vi antagit som delar av de ursprungliga källförbindelserna och som sedan skulle ha slopats, i själva verket aldrig har ingått i förbindelserna. Det som hänt är då i stället att oblikt kasus hos uttrycket för landmärket bara har blivit bundet (av den nya prepositionen) i stället för att tidigare ha varit fritt (eller bundet till ett ord av annan ordklass). En möjlighet är t.ex. att genitiv i rektionen efter *til* ursprungligen har varit en fri genitiv som anger det uppsökta, eftersträvade målet men sedan i samband med prepositionaliseringen uppfattats som styrt (bundet) av *til*. Det nominala ledet vid *fram* (> *från*) kan på liknande sätt ha utmärkts som 'ursprung' genom fri adverbial ablativ (senare ersatt av dativ) i direkt konstruktion med adverbet *fram*.

Även om många osäkerheter kvarstår blir ändå huvudintrycket att de nya nordiska prepositionerna från förlitterär tid och medeltid återgår just på den typ av substantiv- eller adverbbaseade förbindelser som presenterades i det inledande avsnittet.

Källor

Fornsvensk lagtext i Schlyters utgåva anges med vedertagna förkortningar: ÄVgL = Äldre västgötalagen, SdmL = Södermannalagen etc.

Runinskrifter anges med vedertagna förkortningar bestående av landskapsinitial och nummer i Sveriges runinskrifter, t.ex. U [= Uppland] 136.

Förkortningarna i Söderwalls ordbok används för att hänvisa till de texter som var utgivna vid ordbokens tillkomst och som förtecknas i band 1 s. V – IX i ordboken samt i ordbokens supplement.

Till vissa senare utgåvor i Samlingar utg. av Svenska fornskriftssällskapet (SSFS) hänvisas på följande sätt:

- Flor Flores och Blanzeflor (SSFS 61)
- Fred Hertig Fredrik av Normandie (SSFS 49)
- NoV Namnlös och Valentin (SSFS 52)
- Ivan Herr Ivan (SSFS 50)

- Mos Fem moseböcker på fornsvenska (SSFS 60)
 Sjt Siællinna trøst (SSFS 59)
 Erik Erikskrönikan (SSFS 68)
 Ped Peder Månssons Bondakonst (SSFS 75)
 Hea Läke- och örteböcker (SFSS 26)

Litteratur

- Althochdeutsches Wörterbuch. 1952-. Hrsg. von E. Karg-Gasterstädt u.a. Berlin.
 Beekes, Robert S. P. 1995. *Comparative Indo-European Linguistics. An introduction*. Amsterdam/Philadelphia.
 Behaghel, Otto. 1923–1932. *Deutsche Syntax: eine geschichtliche Darstellung*. Heidelberg.
 Bosworth, Joseph & Toller, T. Northcote. 1882. *An Anglo-Saxon Dictionary*. With supplement 1921. Oxford.
 Bjerre, Birger. 1938. *Nordiska konjunktionsbildningar med temporal innebörd*. 2. Lund & Leipzig.
 Bjorvand, Harald, & Lindeman, Fredrik. 2000. *Våre arveord. Etymologisk ordbok*. Oslo.
 Braunmüller, Kurt. 1978. Remarks on the formation of conjunctions in Germanic languages. *Nordic journal of linguistics* 1, s. 99–120.
 Brugmann, Karl & Berthold Delbrück. 1897–1916. *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Zweite bearb. Auflage. Strassburg.
 Brøndum-Nielsen, Johs. 1928–1974. *Gammeldansk grammatik i sproghistorisk fremstilling*. København.
 Bybee, Joan. 2003. Mechanisms of Change in Grammaticalization: The role of frequency. *The handbook of historical linguistics*, ed. by B. D. Joseph & R. D. Janda, Oxford, s. 602–623.
 Cuyckens, Hubert. 1999. *Historical evidence in prepositional semantics: The case of English*. *Thinking English Grammar*, ed. by Guy A. Tops et al., s. 15–32.
 Delbrück, Berthold. 1910–1919. *Germanische Syntax*. 1–5. Leipzig.
 Delsing, Lars-Olof. 1991. Om genitivens utveckling i fornsvenska. *Studier i svensk språkhistoria* 2, Göteborg, s. 12–30.
 Delsing, Lars-Olof. 1995. Prepositionsstrandning och kasus i äldre svenska. *Arkiv för nordisk filologi* 110, s. 141–178.
 Ekberg, Lena. 1993. Från 'inom' till 'före'. Utvecklingen av temporalt innan ur kognitiv synvinkel. *Studier i svensk språkhistoria* 3, Uppsala, s. 55–68.
 Ekberg, Lena. 2002. Symmetri eller asymmetri? Kognitiva principer för betydelseutveckling, med exempel från fornsvenskan. *Arkiv för nordisk filologi* 117, s. 197–219.
 Espersen, J. C. S. 1908. *Bornholmsk ordbog*. København.
 Falk, Hjalmar, & Torp, Alf. 1900. *Dansk-Norskens syntax i historisk fremstilling*. Kristiania.

- Falk, Hjalmar, & Torp, Alf. 1910–11. *Norwegisch-dänisches etymologisches Wörterbuch*. 1–2. Heidelberg.
- Feilberg, Henning Frederik. 1886–1914. *Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål*. København.
- Friedrich, Paul. 1975. *Proto-Indo-European syntax*. Butte, Montana
- Fries, Sigurd. 1958. Slutljudande *m* i stället för äldre *n* i fornsvenskan och i uppsvenska dialekter. *Svenska landsmål*, s. 149–169.
- Fritzner, Johan. 1883–1896 (nytr. 1972–73). *Ordbog over det gamle norske sprog*. 1–4. Oslo.
- Gabelentz, George von der. 1901. *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden und bisherige Ergebnisse*. Leipzig.
- Grimm, Jacob, 1854–1971 (1984). *Deutsches Wörterbuch*. München.
- Grimm, Jacob. 1819–1837. *Deutsche Grammatik*. 1–4. Göttingen.
- Haskå, Inger. 1988. Standardisering inom fornsvenskans bestånd av kausalmarkörer. *Studier i svensk språkhistoria* [1], Lund, s. 86–103.
- Heine, Bernd, Claudi, Ulrike, & Hünnebeier, Friederike. 1991. *Grammaticalization. A conceptual framework*. Chicago & London.
- Hellquist, Elof. 1948. *Svensk etymologisk ordbok*. 3. uppl. Lund.
- Hesselman, Bengt. 1911. Studier i svensk formlära. Slutartikeln *-en*. *Språk och stil* 11, s. 81–171.
- Holthausen, Ferdinand. 1948. *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Altwestnordischen*. Göttingen.
- Holthausen, Ferdinand & Hofmann, Dietrich. 1985. *Altfriesisches Wörterbuch*. 2. Aufl. Heidelberg.
- Hopper, Paul J. & Traugott, Elizabeth Closs. 1993. *Grammaticalization*. Cambridge.
- Indrebø, Gustav. 1951. *Norsk målsoga*. Bergen.
- Jóhannesson, Alexander. 1951–56. *Isländisches etymologisches Wörterbuch*. Bern.
- Johannisson, Ture. 1939. *Verbal och postverbal partikelkomposition i de germaniska språken*. Lund.
- Kalkar, Otto. 1881–1918 [–1925]. *Ordbog til det ældre danske sprog: 1300–1700*. København.
- Katlev, Jan. 2000. *Politikens Etymologisk ordbog*. København.
- Kluge, Friedrich. 2002. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearb. v. Elmar Seebold. 24. Durchges. u. erw. Auflage. Berlin/New York.
- Kock, Axel. 1880. *Bidrag till svensk etymologi. Förklaring af fornsvenska lagord. Två uppsatser*. Lund.
- Kock, Axel. 1890. Några bidrag till fornnordisk grammatik. I–X. *Arkiv för nordisk filologi* II, s. 14–59.
- Kock, Axel. 1895. Studier i fornnordisk grammatik. *Arkiv för nordisk filologi*, ny följd, VII, s. 117–153.
- Kock, Axel. 1906–1929. *Svensk ljudhistoria* I–V. Lund
- Lagerqvist, Hans. 1993. *La préposition chiés en ancien français*. Uppsala.
- Langacker, R. W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. 1. Stanford.
- Linder, Nils. 1886. *Regler och råd angående det svenska språkets behandling i tal och skrift*. 2. uppl. Stockholm.

- Lindqvist, Christer. 1994. *Zur Entstehung von Präpositionen im Deutschen und Schwedischen*. Tübingen.
- Ljunggren, Karl-Gustav. 1932. *Studier över förhållandet mellan verbalpartikel och verb i fornsvenskan*. Lund.
- Lloyd, Albert, & Springer, Otto. 1988–2007. *Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen*. 1–3. Göttingen.
- Magnússon, Ásgeir Blöndal. 1989. *Íslensk orðsifjarbók*. Reykjavík.
- Neuman, Erik. 1925. Kritiska strövtåg i svensk historisk formlära. *Nysvenska studier* 5, s. 165–213.
- Newmeyer, Frederick J. 1998. *Language and function*. Cambridge Ma.
- Noreen, Adolf. 1905. *Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning*. Vol. 3. Lund.
- Noreen, Adolf. 1886. De nordiska språkens nasalerade vokaler. *Arkiv för nordisk filologi* III, s. 1–41.
- Norsk ordbok: ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet*. 1966–. Oslo.
- Nygaard, M. [1906] 1966. *Norrøn syntax*. Oslo.
- O'Dowd, Elizabeth. 1998. *Prepositions and particles in English. A discourse-functional account*. New York/Oxford.
- ODS = *Ordbog over de danske Sprog*. 5. opl. 1993–1996, København.
- Oxford Dictionary of English etymology*. 1966. Ed. by C. T. Onions. Oxford.
- Reinhammar, Maj. 1973. *Om dativ i svenska dialekter. 1. Dativ vid verb*. Uppsala.
- Reinhammar, Maj. 2005. *Ord för begreppet 'bos' i äldre svenska och svenska dialekter*. Uppsala 2005.
- Rosenkvist, Henrik. 2004. *The emergence of conditional subordinators in Swedish*. Lund.
- Rydqvist, Johan Erik. 1850–1883. *Svenska språkets lagar: kritisk afhandling*. 1–6. Stockholm.
- SAG = Ulf Teleman, Staffan Hellberg & Erik Andersson. 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utg. av Svenska Akademien (Svenska Akademiens ordbok)*. 1893–. Lund.
- Schlyter, Carl Johan. 1827–1877. *Corpus iuris sueo-gotorum antiqui. Samling af Sveriges gamla lagar*. 1–13. Lund.
- Schlyter, Carl Johan. 1877. *Glossarium ad corpus iuris sueo-gotorum antiqui. Ordbok till Samlingen af Sveriges Gamla Lagar*. Lund.
- Schwenter, Scott A. & Traugott Elizabeth Closs. 1995. The semantic and pragmatic development of substitutive complex prepositions in English. *Historical pragmatics*, ed. A. H. Jucker. Amsterdam/Philadelphia, s. 243–274.
- Svanlund, Jan. 2002. Lexikalisering. *Språk och stil* N. F. 12, s. 7–46.
- Sweetser, Eve. 1990. *From etymology to pragmatics*. Cambridge.
- Söderwall, K. F. 1884–1918. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. Supplement 1925–1973. Lund.
- Torp, Alf. 1919. *Nynorsk etymologisk ordbok*. Kristiania.
- Vendell, H. 1907. *Ordbok över de östsvenska dialekterna*. Helsingfors.

- Vincent, Nigel. 1999. The evolution of c-structure: prepositions and PPs from Indo-European to Romance. *Linguistics* 36, s. 1111–1153.
- Wessén, Elias. 1956. *Svensk språkhistoria III. Grundlinjer till en historisk syntax*. Stockholms universitet.
- Widmark, Gun. 1998. *Stora vokaldansen. Om kvantitativa och kvalitativa förändringar i fornsvenskans vokalsystem* (Acta Academiæ Gustavi Adolphi LXV).
- Zwarts, Joost. 2005. The case of prepositions: Government and compositionality in German PPs. Nätversion.
- Wright, Joseph & Wright, Elizabeth Mary. [1925] 1950. *Old English Grammar*. Oxford.
- Åström, Patrik. 2007. Fara åt helvete och åka till Stockholm: om rumsprepositionen åt och litet till. *Språkets roll och räckvidd. Festskrift till Staffan Hellberg*, red.: Karin Milles och Anna Vogel, Stockholm, s. 285–299.